

III. FEJEZET.

II. József tolerancia-felfogásának gyökerei

A vallásügy kiszorul az országgyűlésekről. – A protestantizmus és az uralkodóház. – Mária Terézia felfogása. – Ellentéte Józseffel. – A császár fiatalkori nézetei a toleranciáról. – Államfogalma. – Természetjogi tanulmányai. – Beck tankönyve. – Pufendorf hatása. – Egyezések József kijelentései és a „De habitu” között. – Pufendorf elvei. – Természetes vallás. – Történeti jogok tisztelete. – Szektaellenesség. – Az angol felfogás, Locke. – A magyar türelmi-rendszer.

A támadás, amely a magyar protestantizmus megsemmisítésére irányult, a védelem, amely a csapásokat el akarta hátrítani, mélytengeri áramlatok módjára egyaránt a nemzeti élet felszíne alatt zajlott. Bár sok ember pályája tört ketté, a magyarság népi erői fájdalmasan megcsökkentek, a nemzeti művelődés pedig hanyatlott, nem verődtek olyan hullámok, amelyek az egykorú külföldi előtt a nyugalom megzavarását jelentették volna. A hatalom szavával sikerült minden zajt annyira letompítani, hogy Magyarország akár a legkiegyensúlyozottabb államnak látszhatott. Nemcsak a fegyveres felkelések lettek a múlt emlékeivé, úgyannyira, hogy reájok többé nem mertek visszagondolni az emberek, hanem küzdelem még szóharcok alakjában sem folyt. Az országgyűlések simán, programmszerűen végezték el feladatukat, a protestánsok nem olvasták ott fel gravamenjeik hosszú sorát, mintha ellentétek nem is volnának a magyar társadalomban. Ha tehát egy kortárs a Mária Terézia-kori Magyarország helyzetét áttekintve, csak azt figyelte meg, ami a felszínen észrevehető, a valláskérdést oly jelentéktelennek gondolhatta, amellyel immár csak alsóbbfokú kormányzerveknek és közigazgatási hatóságoknak kell törődniük.

De éppen az a tény, hogy a vallásügy intézése közigazgatási kérdésnek látszhatott és ugyanakkor a vallásegyenlőség elve eltemetődött, nagy visszaesést jelent. A XVII. században a katolicizmus és protestantizmus helyzetének megállapítása, az erőviszonyokban bekövetkezett eltolódások lemérése még az országgyűlés, a rendek feladata volt és szuverén uralkodók – Habsburgok és erdélyi fejedelmek – közti kétoldalú nemzetközi szerződésekben nyert szabályozást. Ez az állapot, hogy a kormányzat és államélet legfelső szférájába emelkedett fel a vallásügy, hűen fejezte ki a nagy súlyt, amelyet az egyházak a kulturális fejlődésben és az egyes emberek egyéni életében jelentettek. Az alapfeltételek tekintetében a XVIII. század Magyarországon nem hozott változást, mert az indifferentizmus a két tábor egyikében sem oltotta ki a régi meggyőződést, hogy a valóság az emberi élet legnagyobb problémája. Nálunk ugyanis senkinek sem jutott eszébe maró szatírával gúnyolni a dogmatikus különbségek miatti harcokat és senki sem hasonlította az égető kérdéseket a liliputiak két pártjának véres küzdelméhez, amely tudvalevőleg a körül forgott, hogy a tojást a reggeliző polgár a laposabb vagy hegyesebb végén köteles-e feltörni. Kétségtelen, hogy ahol ilyen hangok hallatszanak, ahol a kételkedés ily merészen szólal meg, ott az állam vezetői nyugodtan hagyhatják alsóbb közegeikre, hogy belátásuk szerint cselekedjenek, mert bizonyára mások a problémák, amelyek égetően sürgős voltuknál fogva megoldást követelnek.

Ismételjük, nálunk nem voltak meg ezek a lelki feltételek, ha egyszer katolikus és protestáns nem lankadó elszántsággal vallotta, hogy nincs relatív igazság, csak abszolút, amely az övé. Ezért kellett lealacsonyulást jelentenie, hogy az 1715-i országgyűlés katolikus többségének tilalma következtében a diéták tárgyalásain a protestánsok többé a vallásügyet nem hozhatták elő. Nem mintha a törvény szövege ezt határozottan megmondaná (1715:30. t. c). Mindössze arról szól, hogy vallási sérelem miatt csak az uralkodóhoz szabad folyamodni, még pedig – mint tudjuk – nem közös beadvánnyal, hanem kinek-kinek a saját neve alatt. A katolikusok azonban úgy értelmezték ezeket a szavakat, hogy a protestánsok sérelmeiket, törvényes rendelkezések és az igazság kijátszását többé nem tehetik szóvá az országgyűléseken, s felfogásuknak teljes mértékben érvényt is szereztek.¹ A pro-

¹ Ürményi József 1781-i fejtegetései szerint az 1715-i törvény értelme az, hogy „... gravamina religiosa in comitiis regni amplius non proponantur” s ugyanő dicsekszik, „neque ... occasione conplurium subseque celebratorum regni comitiorum ullae publicae querelae obmotae fuerint”. M. kanc. 3521/1781. Sect. I. §. 5. a. és d. (*Iratok*).

testantizmus tehát elveszítette a rendiség organikus társadalomszemléletében rejlő támaszát s a győztes katolikusok rideg elzárkózása következtében nem hangoztathatta többé, hogy híveit, mint ugyanazon élő szervezet tagjait, nem szabad sorvadásra ítélni, mert különben az egész magyar rendiség elpusztul.

Megszülvén a társadalom ellenőrző szerepe, a protestantizmus sorsának intézése az uralkodó, ill. hivatalnokainak kezébe került, amit Mária Terézia korában nagy szerencsésjének mondtak a katolikusok, mert – saját vallomásuk szerint – az ő többségük az országgyűléseken igen kevés jóindulatot tanúsított volna.² A hatalom birtokába jutott katholicizmussal szemben tehát a protestánsoknak, miután ügyük a rendi élet köréből kiszorított, a közigazgatási hatóságoknál kellett védelmet keresniök. Ezek azonban sokkal elfogultabbak voltak, semhogy tárgyilagos elbánásban részesíthették volna a panaszkodókat. Úgy érezték ugyanis, hogy kezüket – vallási vonatkozásokban – a törvény nem köti s ha egyszer tetszés szerint magyarázható explanációs rendelkezések szabályozzák a protestánsok helyzetét, túlmehetnek a határon, amelyet a Bécsben megállapított elvek jelöltek ki. Annál is inkább, mert szüntelenül bátorította őket a legérdekeltebb fél, a klérus azzal, hogy a buzgóságukkal kitűnőket támogatta hivatali pályájukon, sőt a helytartótanács vallásügyi bizottságában a vezetést a kezében tartotta.

Mivel a protestánsok igazukat nem kaphatták meg sem a társadalmat képviselő elfogult megyei és városi hatóságoktól, sem a klérus közvetlen befolyása alatt álló helytartótanácsból, tehát azoktól a tényezőktől, amelyek vagy híjával voltak minden belátásnak, vagy közigazgatási kérdésnél egyebet nem akartak látni a valláskérdésben, az egyetlen szabadon maradt ösvényt kellett járniok. De nemcsak a katolikus többség utalta őket a Bécsbe vezető útra, hanem maguk is úgy gondolták, hogy érveik, a helyzetük igazságtalan voltát feltáró panaszaiuk mérlegelésre számíthatnak azok körében, akik felülállanak a kicsinyességeken és a kormányzat ügyeit intézik. Bármily ellentmondás rejlett is benne, orvoslást tehát attól a hatalomtól kértek, sőt vártak, amelyik az egész ellenük irányuló politika lelke volt. De az uralkodóház, az udvar, a legműveltebb körök, a magas bürokrácia tagjaitól legalább azt remélhették, hogy a politikai viszonyok alakulásának hatása alatt kevésbé lesznek túlzók, mint az alsóbb hatóságok, amelyek saját kárukat sem nézték, csakhogy a protestánsokat szorongathassák.

² U. a. Sect. I. §. 8.

Valóban, a legmagasabb udvari méltóságok betöltői és a kormányzás legfőbb vezetői, akiknek pillantása európai távlatokig ért, sok mindent másképp láttak, mint Pozsonyban a helytartótanács tagjai. Ők kénytelenségből, állandóan számoltak a külpolitikai helyzettel, amely a XVIII. században nem egyszer fordult úgy, hogy a Habsburgok szövetségesei közt protestáns államok voltak, ellenfeleinek sorában pedig katolikusok. Az évszázados hagyományok hatása alatt, amelyek biztosították az államérdek elvének érvényesülését, az előkelő urak tehát nem utasították eleve el az audienciákon megjelent protestánsokat, hanem legalább néhány udvarias szóval fogadták őket, mint 1708-ban a pozsonyi országgyűlés protestáns rendjeinek képviselőit Hg. Salm főudvarmester, Gr. Trautson főkamrás vagy Br. Seilern osztrák kancellár, aki biztatóan fejtegette előttük, hogy az ő felfogása szerint sem lehet Magyarországon vallási kérdésekben a földesúri jogot érvényesíteni.³ Valószínű, hogy nem egy közülük, ha az államérdek és az uralkodó óhaja úgy kívánja, belenyugodott volna abba is, hogy Magyarországon a protestánsok helyzete átrendeztessék. De mert ilyen engedményekre nem volt szükség, hűségesen, egyetlen megjegyzéssel sem árulva el az érvényesülő valláspolitikával szemben idegenkedésüket, kiszolgálták uralkodójukat és a javaslataikat úgy tették meg, hogy azok eleve számíthattak a legfelsőbb tetszésre.

Mivel a belpolitika alakulása – ezt a XVIII. század egész története megmutatta – nem kényszeríthette arra az uralkodót, hogy a protestánsok irányában módosítsa felfogását, fordulatot csak a legbizonytalanabbul ható erő, a világnézet megváltozása hozhatott. Bármily nehezen érzékelhető és kiszámíthatatlan tényező, mégis ő hártotta el az akadályokat, amelyekkel a reális élet erői nem tudtak megbirkózni. Az új európai szellemi áramlat, amely Bécsben átalakította a vezetők gondolkozását, hogy azután általuk elsöpörje az immár tarthatatlan és az európai közvélemény előtt korszerűtlenné lett magyarországi berendezkedéseket, a felvilágosodás volt. Mária Terézia lassan és vonakodva tett számára engedményeket, és az iskolaügy reformjával, a cenzúra szabályozá-

³ Zsilinszky M.: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. Bp. 1897. IV. k. 327. skk. I. – Később is sokat emlegették a protestánsok br. Hoher Pál osztrák kancellár kijelentését, amelyet az 1681-i országgyűlés protestáns gravamenjeire tett: „... se intellexisse ... memoriale, in quo iniuriae expressae, si per decem saltem dies per evangelicos portatae fuissent, admirari deberet patientiam, nedum per decem annos exantlatae calamitates, quidquid ex re fuerit, promisit assistentiam eisdem.” [Okolicsányi Pál:] *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria*. 1710. Appendix. 159. l.

sával valósággal akarata ellenére tért el a régi iránytól.⁴ Semmiképpen sem csodálható tehát, hogy a királynő bizonyos pontokban halála percéig makacsul ragaszkodott az öröklött állapotokhoz. Élete alkonyán, amikor egyre jobban érezte, mint kezd magára maradni a körülötte felnövő, idegenné váló világban, egész határozottan megjelölte azt a három általános elvet, amelyek érvényesülését az állam életére veszedelmesnek tartotta.

A szabad vallásgyakorlat engedélyezését, a társadalmi rend megbontását – ez azzal következik be, hogy az előkelőket tönkreteszik a többség, a tömegek érdekében – és a szabadság uralmát tekintettel a romlás kútfejeinek.⁵ Az általános toleranciát ekkor a legnagyobb szerencsétlenségnek nevezi, amely a monarchiát valaha is érheti. Tolerancia és indifferenzizmus ő előtte azonos fogalmak s a legmegfelelőbb eszközök, hogy mindent elpusztítsanak. Meggyőződése szerint kell lennie egy uralkodó vallásnak, amelyet az állam kötelességszerűen támogat, védelmez és növel. Ezt a követelményt nem tartja hasznossági érvekkel megingathatónak, mert úgy hiszi, hogy soha sem okozott hanyatlást az az elnyomás, amely az uralkodó vallás érdekében történt; Franciaországban sem valláspolitikai okok, hanem egészen más körülmények juttattak egyes tartományokat kedvezőtlen helyzetbe. Ha háttérbe szorul az az elv, hogy egy vallásnak uralkodónak kell lennie, ha az emberek saját tetszésük szerint alakítják ki hitéletüket, akkor – vonta le a következtetést – eltűnik a nyugalom és az ököljog kora következik, aminek vége a teljes felfordulás, és az ősök nehéz munkájával, sok gond árán megszervezett birodalmának eltűnése.⁶ Meggyőződésének indokolására öregségét említette, mint amely lehetetlenné teszi számára, hogy a kor új gondolatainak engedjen.⁷ Azonban a simulékonyság hiányának az oka nem egyedül éveinek száma volt, hanem sokkal inkább egész világnézete, amelyet nem egy pontban a fel-

⁴ A felvilágosodással szemben elfoglalt mereven elutasító állásfoglalására v. ö. Dorschel, G.: *Maria Theresias Staats- und Lebensanschauung*. (K. Lamprecht: *Geschichtliche Untersuchungen*. V. 3.) Gotha, 1908. 27. skk. 1. – Egyéniségének finom tollú rajza: Kretschmayr, H.: *Maria Theresia*. Gotha. 1925. 202. skk. 1.

⁵ Arneth, A.: *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz*. Wien, 1867. II. k. 94. skk. 1.

⁶ U. a. 146. skk., 157. skk. 1. – Mária Terézia francia leveleinek egyes részeit idézi Ravasz B., azonban Arneth nagy életrajzára támaszkodva, német fordításban. (*A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében. (1760–1780)* Bp. 1935. 6. l.)

⁷ Más alkalommal is, így 1769-ben, Arneth: *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*. Wien, 1881. IV. k. 493. l.

világosodástól érintetlenül őrzött meg. Annál tragikusabb lehetett számára, hogy saját fia és örököse volt az, akivel szemben meggyőződését, a régi állapotok változatlan fennmaradásának szükségességét ennyire hangsúlyoznia kellett. Akkor már, élete utolsó éveiben, csak mint kívánságot fejezhette ki és Istenhez könyöröghetett, meg mások, nálánál érdemesebbek imáival kérhette, bár fia is az ő nyomdokaiban maradna és soha ne próbálkoznék az említett veszedelmes princípiumokkal, amelyek „sem őt, sem utódait nem tennék boldogabbakká”.⁸

Az öreg királynő nyílt és határozott beszéde volt ez: a valláskérdésben nincs, nem lehet engedmény. Ezt ő lelkiismereti kérdésnek tartotta, amelytől semmiféle más szempont, államérdek el nem tántoríthatja. Mint ismételtén meg is mondom: a szabad vallásgyakorlatot katolikus fejedelem nem engedélyezheti a nélkül, hogy nehéz felelősséget ne venne magára, ő pedig tisztán akart állani az örök bíró előtt, amikor – hite szerint – be kell számolnia arról, mint sáfárkodott alattvalóival,⁹ nem okozta-e azok lelkiüdvének romlását, amikor elnézte, hogy tévhitükben megmaradjanak. Amikor József-re is hatni akart, nem érte be avval, hogy a felelősségre figyelmeztette, amellyel sokezer alattvalójának túlvilági boldogsága iránt tartozik. A saját lelked üdvéről van szó, nem egyedül az állam jólétéről – írta neki legdöntőbb argumentumul. A maga felfogását pedig vallomásszerűen így rögzítette meg: „Nem az üldözés, de még kevésbé a közömbösség vagy a tolerancia szelleme az, amit életem végéig követni óhajtok”.¹⁰ Az üldözés fogalmát úgy értelmezte ugyan, hogy az eltér a mai kor felfogásától, mert a morvaországi evangélikusok ellen elrendelt intézkedései, hogy az áttérni vonakodókat katonáknak kell besorozni, sáncépítésre alkalmazni, vagy börtönbe zárni s ha közben sem térnek meg, Magyarországba deportálni, kiskorú gyermekeik pedig, elszakítva tőlük, a katolikus vallásban nevelendőek,¹¹ ma bizonyára mindenki kegyetleneknek nevezi, annál kétségtelenebb azonban, hogy in-differentizmus vagy tolerancia egyáltalán nem jellemezte politikáját.

Ezt a felfogását, meggyőződését jól ismerte környezete és tudta, hogy attól haláláig el nem téríthető. Tiszteletben tartották tehát s nem is próbálták rábeszéléssel megváltoz-

⁸ Arneth: Correspondenz II. 94., 146. l.

⁹ V. ö. Eckhart F.: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. Klebelsberg-
emlékkönyv. Bp. 1925. 502. l.

¹⁰ Arneth: Correspondenz. II. 158. l.

¹¹ Arneth, A.: Geschichte Maria Theresia's. X. k. 64. skk. l.

atni azok, akik a kormányzati ügyek intézésénél bizalmasai voltak. Ők, az államtanács tagjai, tudomásul vették, hogy mik a nézetei a vallási kérdésekről, megtanulták a rendszer alapelveit s azokat pontosan alkalmazták, mégha egyéni felfogásuk más volt is. Még azok közül is, akik majd a türelmi politika híveivé lesznek, az egyik most váltig hangoztatta, hogy nem szabad a protestánsoknak engedményeket tenni, mert különben egyre merészebbek lesznek, a másik meg kivételképpen sem akart enyhíteni a régi törvényeken.¹² Jellemző, hogy az államtanács régibb tagjainak legbelátóbbja, akit emberies érzelmei visszariasztottak az erőszakos eszközök alkalmazásától és így a templomok lerombolása helyett büntetés gyanánt inkább pénzbírságokat ajánl, nem azon háborodott fel, hogy Pápán a reformátusok elveszítették vallásgyakorlatukat, hanem hogy a földesúr az elvett templom és épületek ellenértékét tizenöt év alatt sem fizette meg.¹³ Az pedig meglepő elfogulatlanság, sőt bátorság jele volt, ha egy államtanácsos ellenezte az oktalan szigorúságot vagy az említett pápai esetben a váltságösszeget, amelyet a reformátusok vonakodtak átvenni, nem a katholizálás céljait szolgáló árvaházak, hanem magának a lakosságnak a javára akarta fordíttatni.¹⁴

A királynő hajthatatlansága a maga képére formálta tehát az államtanács vallásügyi működését. Olyasféle hangok nem hallatszottak itt, hogy korszerűtlen már az a politika, amely az a katolikusokkal szemben érvényesül, hogy az új idők új szellemű rendezést kívánnak. Ilyen dolgok felvetésétől mindenki óvakodott. Amit az államtanács a protestánsoknak nyújtott, az nem több, mint védelem a túlzó katolikusok elnyomó törekvéseivel szemben. Szereplése tehát legfeljebb azt biztosította, hogy az uralkodó nem jár el szándékosan saját korábbi rendelkezései ellenére és nem hagyja cserben azokat az alattvalóit, akik az általa kiadott utasításoknak meg nem tartása miatt panaszkodnak. Az államtanácsnak az állásfoglalását nem akarjuk lebecsülni, hiszen fellépésével segítette a protestantizmust, hogy úgyszólván erősen összezsugorodott birtokállományát megvédje a magyar katolicizmust képviselő helytartótanács és kancellária újabb és újabb rohamaival szemben, azonban fellépése a vallásügyi rendszertől hajszálnyi eltérést sem jelentett. A törvényeken ugyanis, ha azok tiszteletben tartására és érvényesítésére utal, mindig az explanációs rendeleteket értette.

¹² Löhr és Kressel felfogását ismerteti Ravasz B. i. m. 32. skk. l.

¹³ Borié szavait idézi ugyanő, 25. skk. l. – Boriéra v. o. Ember Gy.: Egy katolikus államférfi a XVIII. században. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv. Bp. 193S. 330. l.

¹⁴ Róla, Geblerről l. Ravasz i. m. 64. skk. l.

Egyetlen ember akadt, aki fel mert emelni szavát s volt oly vakmerő, hogy ellenkező nézeteit nem hallgatta el: Mária Terézia fia, a császár, a leendő utód. József szerette anyját; nemcsak gyermeki ragaszkodással, hanem azzal a csodálattal is, amely ifjúkorának éveit, a Habsburg-ház megmentésének történetét mélyen lelkébe vésődő emlékké tette, mindenütt a királynő kiváló képességeit tükrözve vissza. Azonban őt is az állami közösség iránti felelősségnek, hivatásának tudata hatotta át, meggyőződése pedig az volt, hogy uralkodói kötelességei a vallásügy intézésénél más eljárást kívánnak, anyjától eltérőt. Felfogását már 1765-ben világosan körvonalazta anyja előtt, amidőn hangoztatta, hogy hit és erkölcsök dolgában az üldözés vagy erőszak nem térít meg senkit sem, mert ehhez belső meggyőződés szükséges. Nem hajlandó ugyan eltérni, hogy a jók és ártatlanok – a katolikusokra céloz – botrányos példák láttára a romlás útjára jussanak, de a javíthatatlanokból, szemet hunyva hibáik előtt, hasznot akar húzni, miért is oly helyen óhajtja őket alkalmazni, ahol senkinek sem ártanak. „Isten szolgálata ugyanis – mondja – elválaszthatatlan az államétól; ő pedig azt akarja, hogy használják fel azokat, akiknek talentumot és tehetséget adott, a jó lelkek jutalmazását és a rosszak büntetését egyaránt az ő könyörületére bízva”.¹⁵

Amit ekkor a huszonötéves József ily határozott szavakkal kifejtett, az mindvégig meggyőződése maradt. Elveinek helyességében ő is hitt, még pedig oly állhatatossággal, amely nem volt kisebb, mint Mária Teréziáé. Elhagyni őket csak egy föltétel alatt hajlandó: ha meggyőzi őt valaki állásfoglalása helytelenségéről.¹⁶ Még sem erőszakolta felfogását anyjára, hanem tizenöt éven keresztül, bár belső elégedetlenséggel, de agresszivitás nélkül figyelte valláspolitikáját. A kritikától visszatartotta őszinte gyermeki vonzalma és a tisztelet anyja principiumai, meggyőződése iránt. Mária Terézia látta fiának fejlődését, szarkasztikus megjegyzéseiből, viselkedéséből azonban azt szerette volna kiolvasni, hogy felfogása, nézetei csak olvasmányok és szabadabb szellemű társaságok hatására alakultak ki s az egész csak a modor kérdése.¹⁷ A régi szokások és a klérus iránti ellenszenvének fitogtatását, könnyed erkölcsi nézetek kifejezését látta József viselkedésében. Már ez is – mint írta – aggodalommal töltötte el a jövőért,¹⁸

¹⁵ Arneht: Correspondenz. III. k. 352. l.

¹⁶ „Meine Principia ändern? Das thäte ich von Herzen gern, wenn man mich nur eines ändern überführt.” (1775. dec. 24.) U. a. II. k. 96. l.

¹⁷ U. a. I. 203., II. 158. l.

¹⁸ U. a. II. 99 l.

de bizalommal is, hogy fia a rábeszélésre belátja hibáit és megváltozik.

Csakhogynél Józsefnél többről volt szó, mint modorról. Külső viselkedése mögött mély meggyőződés húzódott meg, amely már hitté erősödött. Elvei, gondolkozásmódja megváltoztatását tehát lehetetlennek érezte. De mert bántja az összeütközés s mert kész engedelmeskedni, ha az állam sorsának intézésében felelősség nem terheli, felajánlja lemondását a corregensségről.¹⁹ Mivel pedig ezt Mária Terézia nem fogadja el, kénytelen maradni s anyja és fia mint két kor makacs megtestesítője áll szemben egymással, a nélkül, hogy meg tudták volna győzni egymást.²⁰ Az öreg királynő szívós kitarása biztosítja ugyan, hogy akarata érvényesül, felfogása uralkodik egészen halála percéig, de azt már nem tudja elérni, hogy fia világnézetét megváltoztassa. Józsefet a gyermeki szeretet és engedelmesség csak arra bírhatja rá, hogy anyja intézkedéseit tiszteletben tartsa, arra azonban már nem, hogy helyeseknek is. Ő sem akadály tehát Mária Terézia valláspolitikájának érvényesülésénél, amelyben legszemélyesebb vallási motívumok és a régi rendszer tisztelete találkoznak. József akaratát csak akkor érvényesítheti, ha majd az övé lesz a hatalom.

Egy alkalommal azonban mégis ki kellett lépnie visszavonultságából, 1777-ben, amidőn franciaországi és svájci útja alatt az aktákból különösen súlyos intézkedésekről szerzett tudomást. Most felelősségérzete rákényszerítette, hogy hitet tegyen arról, amit lelke szerint helyesnek tartott. A vallások különbözősége, mondotta, csak akkor veszedelmes az államra, ha fanatizmust, egyenetlenséget és pártszenvédelmet hív életre, ami úgy kerülhető el, hogy a felekezeteket a kormányzat teljesen egyforma elbánásban részesíti. Egyáltalán nem közömbös számára, hogy alattvalói katolikusok maradnak-e, vagy protestánsokká lesznek, még kevésbé, hogy hittől ragaszkodnak-e az őseiktől örökölt kultuszhoz vagy legalább megtartják-e azt. Mindenét odaadná, ha a protestánsokat katolikusokká tehetné! A mai politikával azonban ezt nem lehet elérni; ez a politika nem ment meg többé lelkeket, hanem segít elveszíteni a hasznos és szükséges munkás kezeket. A helyzet tisztázására két lehetőség kínálkozik, s közülük választani kell annak, aki nem szereti a most érvényesülő félmegoldásokat:

¹⁹ „Ich finde mir zwar den Willen und die Kräfte zu gehorsamen, nicht aber die Möglichkeit, meine Principia und Überzeugungen abzuändern.” (U. a. II. 98. l.) „Elle connaît ma façon de penser à ce sujet, je n'en varierai jamais.” (II. 140. l.)

²⁰ Ameth: Geschichte Maria Theresia's. X. ki 65. skk. I. Mitrofanov, P.: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Wien. 1910. I. k. 95. skk. I.

Vagy ki kell üzni azokat, akik nem azt hiszik, amit mi s akik nem ugyanazon formák szerint imádják az egy Istent, vagy pedig teljes kultuszszabadságot kell engedélyezni. Az elsövel, amidön a lelkek elkárhozását akarjuk megakadályozni annak árán, hogy lemondunk az előnyökről, amelyeket a kiüldözött kiváló munkások, jó alattvalók jelentenek, hatalmunkat annyira kiterjesztjük, hogy az isteni könyörületeség felett ítélkezni, az emberek lelkiismeretén pedig uralkodni akarunk. Világi tényezőknek azonban nincs joguk rálépni erre a területre, amíg az állam szolgálata rendben van, amíg a természet és társadalom törvényei sértetlenek. A szentléleknek kell a szíveket megvilágosítania; a világi törvények csak kisebbíthetik hatását. Az állam tartsa magát távol ily beavatkozástól, arra bírva a dolgokat, aki a szívek egyedüli irányítója, maga pedig a toleranciát érvényesítse. Vallási türelem annyit jelent – határozza meg József pontosan a szó értelmét –, mint megengedni, hogy hivatalokban alkalmaztassák, földbirtokot szerezhessen, ipart űzhessen és polgár lehessen valláskülönbőség nélkül mindenki, aki erre alkalmas és hasznára van az államnak. Akik vallásukat zavartalanul gyakorolhatják, derék alattvalók lesznek és elkerülük így a vallástalanságot is, amely a katolikusokra sokkal veszélyesebb csábítóerővel hat, mintha a protestánsok bántatlanul megőrizhetik kultuszukat.²¹

Ha e kijelentéseket, amelyek igen határozott, kialakult meggyőződésről tanúskodnak, úgy akarjuk megérteni, szerves kapcsolatukban, amint József érezte őket s nem csupán mint papírra vetett gondolatokat, akkor a császár későbbi életének mozzanatait, tetteit kell magunk elé idéznünk interpretálás közben.

Ami mellett József ily férfias komolysággal hitet tett, az nem vallási közömbösség. Nem játszott, fenti kijelentéseiben, a szavakkal, mintha anyját meg akarta volna tévesz-

²¹ József itt közölt nézeteit három levele tartalmazza; Arneth: Correspondenz. II. 140–2, 150–2. I. Megjegyzendő azonban, hogy Arneth kiadása a leveleknek és Mária Terézia válaszainak összefüggését nem jól állapította meg – egyes levelek ugyanis datálatlanok – s azok a következő sorrendben tartoznak össze: József jún. 19-i levelére (II. 140–41. l.) válasz II. 157–9. július letelejéről, amint a levél utolsó szavaiból is kitűnik („je suis bien aise de me trouver en juillet” – ezt Mária Terézia nem írhatta júl. 24. után, ahová a kiadás helyezi) s erre válasz József júl. 20-i levele (II. 150–3.), amelyben anyjának „longue lettre”-jére utal. Közben – József Franciaországban és Svájcban utazott – volt még egy levélváltás: József datálatlan levelére (II. 141–42.) Mária Terézia júl. 5. válaszolt (II. 146–47.) Ebben a sorrendben tekintve a leveleket, elesik Arnethnek József következetlenségére vonatkozó megállapítása, amelyet nagy munkájában (IX. k. 143. l.), ez ügyet ismertetve, tett. Közli a levelek tartalmát L. Pastor is: Geschichte der Pápste. XVI. 3. k. 313. l.

teni igazi szándékai felől. Amit most vallott, a mellett kártartott akkor is, amidőn már korlátlanul uralkodhatott. A szakadék, amely Mária Teréziától elválasztja, nem a hívő és a hitetlen lélek ellentéte. József távol állott a XVIII. század filozófusainak szkepticizmusától. Nem az igazi vallásosság hiányzott belőle, hanem a vakbuzgóság,²² s mert így nem volt, ami elfátyolozza szemét, felismerte a hátrányokat, amelyekkel együtt jár a klérusnak beavatkozása az állam sorsának intézésébe. Mindössze az egyházi rendet akarta kikapcsolni az állam vezetői közül, visszavezetve arra a területre, amelyen az el nem végzett munka garmadája várta s amelyről oly könnyen megfeledkezett, ha fontosabbnak tűsző dolgokba szólhatott bele. Még csak azt sem lehet állítani, hogy ellensége lett a klérusnak. Akik így látták őt – s anyja is közéjük tartozott –, nem értették meg. Nem az egyházzal szembeni idegenkedés, hanem a rokonszenv az állam iránt volt tetteinek a rugója. Az állam jólléte és virágzása, az alattvalók boldogsága, a közjó – ennek elérésére, biztosítására törekedett minden erejével. Számtalanszor tett erről leveleiben vallomást és őszintesége mellett egész élete tanúskodik. 1768-ban így írt öccsének, Lipótnak: „Szabad vagyok gondoktól és társadalmi elfoglaltságtól, így hát egészen kötelességeimnek élhetek. A haza szeretete, a monarchia jólléte, ez az egyedüli szenvedély, amely hatalmában tart s arra ösztönöz, hogy mindent magamra vállaljak. Annyira hozzá vagyok kötve, hogy lelkem nem tud megnyugodni, sem fizikailag: nem érzem jól magam, ha nem vagyok meggyőződve jóllétéről és arról, hogy intézkedéseink helyesek. Ebben a nagy munkakörben semmi sem látszik előttem jelentéktelennek vagy kicsinyesnek”.²³ Az állam, a közjó felé nemcsak minden gondolata irányult, hanem annak áldozta valóban páratlan

²² Életéből igen sok példát lehetne felemlíteni arra vonatkozólag, hogy a katolikus egyház uralkodó helyzetét feltétlenül biztosítani akarta, hitelveit pedig őszintén vallotta. Mint ismertebb példára, a következőre hivatkozunk. 1781. nov. 2. Kaunitz aggályait fejezte ki, hogy a legfelső rezolúcióban a „wahre allein seelig machende Religion” szavak fordulnak elő. Mivel ez a kifejezés, amely annyit jelent, hogy a protestánsok és a görög-keletiek nem üdvözülhetnek, „an sich höchst odios, am allerwenigsten aber bei Gelegenheit der Einführung eines allgemeinen Toleranzsystems wohl angebracht zu seyn scheint”, ezért javasolta, hogy helyette e szavak tessenek: „unsere heilige katholische Religion”. József sajátkezü határozatában ezzel az indokolással utasította vissza kancellárja javaslatát: Mivel a rezolúció nem jelenik meg nyomtatásban, „so kann dieser Ausdruck, der der katholischen Religion Wesenheit ausmacht, nicht abgeändert werden”. (Brunner, S.: Der Humor in der Diplomatie und Regierungskunde des 18. Jahrhunderts. Wien. 1872. II. k. 192. skk. 1.)

²³ Arneth: Correspondenz. I. 225. l.

munkaerejét is. Égett a tettvágytól s már mint *corregens* egész napját az íróasztal mellett töltötte, negyedórai megszakítással, amikor sebtében elköltötte ebédjét.²⁴

Az állam, amelynek minden energiáját szenteli, nem egyszerű hatalmi alakulat, a barokk kor abszolutizmusának megtestesítője, hanem a humánus művelődési eszményének a megvalósítója és így az alattvalók erkölcsi és értelmi nevelését is kötelességének érzi. Totális állam ez, amely az egész életre kiterjeszti gyámkodását, a szellemi vonatkozásokra is, amelyekkel a XVII. század állama még nem törődött, mert beérte azzal, hogy az alattvalók gazdasági erejét vegye igénybe. Ahogyan az állam ideálja József előtt lebegett, az ad is ellenértéket az alattvalónak, mégpedig a legbecesebbet: művelődést, amelyet eddig csak az egyház közvetített hozzá. A sikerek, amelyek az állam ilyenirányú működését kísérték, a közműveltségnek az iskolázás reformjával bekövetkező fellendülése akkor, a kezdeti korszakban, méltán ébreszthettek nagy reményeket s erősíthették meg azt a hitet, hogy az államtól pártfogolt művelődés átalakíthatja, boldogabbá teheti az emberiséget. Az a meggyőződés, hogy a humanisztikus, filantróp állam mindazt megvalósíthatja, amit az egyházak nem tudtak elérni, indította Józsefet erre a kijelentésre: „Érvényesüljön a hit szabadsága és csak egy vallás maradjon, amely az alattvalókat arra kalauzolja, hogy egyformán az állam javára fordítsák erejüket”.²⁵ A felfogás, melyet ezek a szavak kifejeznek, látszólag utilitáris s a vallás lealázását, eszközzé válását jelenti. Tévedés volna azonban József-ről azt gondolnunk, hogy csak a hasznosság szempontjából értékelte a vallást.²⁶ Az államról alkotott fogalma volt oly magasztos, hogy – eltérően a XIX. századnak az államban főleg technikai szervezetet látó felfogásától – annak szolgálatát egyenértékűnek, sőt azonosnak tekintette az erkölcsi kötelességek teljesítésével, a vallás parancsainak végrehajtásával.

Azzal, hogy így az állam lett a császár életének központi problémájává, gondolkozásának el kellett hajolni anyjának életfelfogásától. Az állam sorsának és az alattvalók boldogságának szemszögéből nézve a fejleményeket, a klérus

²⁴ U. a. II. 5. 1. (1772.), Arneth: Joseph II. und Leopold von Toscana. Ihr Briefwechsel. Wien. 1872. I. 4. skk. I. (1781.) Ugyanilyen lelkiismeretes életre akarta rászoktatni unokaöccsét, Ferencet is nevelője, Colloredo segítségével, akinek tehát utasításul adta, hogy vegye rá a trónörökös, addig ne egyék, ne aludjék, ne szórakozzék, amíg munkáját el nem végezte. Wiedemann-Warnhelm. A.: Josepli II. Licht und Schatten aus seinem Leben. (Eine Studie auf Grund seiner Handschriften.) Historisches Jahrbuch. 37. (1916.) 629. l.

²⁵ Arneth: Correspondenz. II. 141. l.

²⁶ Amint Mitrofanov is, i. m. II. 724. l. értelmezi.

nemcsak elveszítette, nézete szerint, azt a jogot, hogy jelentős szerepét tovább játszassa, hanem, a nem-katolikusok elnyomását sürgető követeléseivel egyenesen károsnak is tűnt fel. József úgy érezte, hogy minden alattvalója egyformán igényelheti az állam védelmét, s kívánhatja meg, hogy tehetségét a közjó érdekében kifejtthesse. Nem nyújthatott tehát támogatást azoknak, akik a protestánsokat háttérbe akarták szorítani, sőt készek voltak őket a határokon túlra űzni. A régi irány e híveiben és az üldözések sugallóiban az állam elleneségeit, gyöngítőit látta, következésképpen ellenük kellett fordulnia. A szegények és elhagyottak, az üldözöttek védelmének humanisztikus gondolata csak járulékos – bár szintén fontos – érzelmi elem volt politikájában. Legalább is nem ez jelentette a döntő különbséget anyja és az ő felfogása között. Az emberi részvét – tudjuk – Mária Teréziából sem hiányzott, sőt megkapó intézkedésekre inkább készítette őt, mint nőies ellágyulásokra nem hajló fiát. Csakhogy amíg a királynőben a humanus érzést teljesen elfojthatta az a meggyőződés, hogy a sötétben tévelygők lelkiüdvösségének érdekében kegyetlennek is szabad lennie, addig az emberiség, hasonló akadályokkal József lelkében nem találkozván, a kiáltó igazságtalanságok és méltánytalanságok megszüntetésére vezetett.

De Józsefnek azzal, hogy kizárólag az állam jóllétének szolgálatát vállalta magára, csak egy pont adódott, ahonnan a körülötte zajló eseményekre szabad szemmel tekintve szét, megbizonyosodhatott, hogy a protestánsok elnyomásával anyja rossz ügyet szolgált. Ahhoz, hogy az állam érdekeit elválaszthassa a klérusétól, más lelki feltételekkel is kellett rendelkeznie. Nem kétséges ugyanis, hogy Mária Terézia szintén boldoggá akarta tenni alattvalóit. Csakhogy az ő gondolkozásában irracionális elemek uralkodtak, így aggodalom, hogy az, uralkodó felelős azért is, hogy alattvalói el ne kárhozzanak. Bármily fennkölt volt is az uralkodói kötelességeknek ez a felfogása, kétségtelen, hogy a földi életben a klérusnak és a katolicizmusnak igen nagy előnyére szolgált, hogy a királynő a túlvilági boldogság érdekében erőszakos eszközöket alkalmazott protestáns alattvalói ellen. József, mint kijelentéseiből is kiviláglott, nem érezte magát hasonló eljárásra felhatalmazva. Úgy hitte, hogy méltatlan és merész beavatkozás Isten munkájába az emberek részéről, ha mások vallási meggyőződését irányítani akarják, sőt erőszakot is alkalmaznak. Megint nem az emberi jogok teoretikus elismeréséből kiindulólag jutott el tehát annak hangoztatásáig, hogy a hit mindenkinek a saját ügye, hanem az isteni gondviselés tevékenységének oly felfogásából, amely eltért Mária Terézia hitétől. Meggyőződése azonban hozzásegítette, hogy az állam fogal-

mát ne szabja szűkre, hanem abba beletartozóknak tekintse a nem-katolikusokat is.

Ilyen módon az állam szerepének és az isteni gondviselés magasztos felfogásának egybekapcsolódása jellemzi azt a meggyőződését, amelyet mélységes hittel vallott és meg nem változtathatónak jelentett ki. Felfogása már huszonötéves korában teljesen kialakultán tűnt elénk és később sem módosult. Nem az államügyekkel való foglalkozás során, politikai okok és érdekek, a hasznosság vagy a kényszerűség hatása alatt fejlődött tehát az ki. Éppen ezért tanácsadók, a kormányzás munkáját végző államférfiak befolyása sem tételezhető fel. Az alapelvek annyira fiatalságának éveiben érlelődtek meg, hogy tanulmányainak és olvasmányainak kellett reá döntő hatással lenniök.

A közfelfogás szerint József, főleg fiatal éveiben, sokat olvasott, azonban nem lehet összeállítani azoknak a műveknek a jegyzékét, amelyek annyira lekötötték figyelmét, hogy ismételtén is kezébe vette őket. Olvasmányairól ugyanis nem nyilatkozott mások előtt és címüket sem jegyezte fel, amit pedig kortársai közül oly sokan megtettek. A francia irodalomból ismerte nemcsak az európai közvélemény előtt nagy tekintélyre jutott enciklopédistákat és fiziokratákat, hanem a filozófusok könyveit is. A XVIII. század szellemi életének e képviselői közül nem eggyel személyesen is találkozott, mint Turgotval, Marmontellel.²⁷ Bár irodalmi műveltsége megszerezte számára a filozófus császár nevét, a könyvek megismerése korántsem jelentette gondolataik és véleményük elfogadását. Mint Nagy Frigyes, ő is bezárta érdeklődési körét Voltaire-ral s ami a ferney-i remete után következett, azzal szemben magatartása elutasító volt. Rousseau-nak a népszuverenitást fejtegető tanítása ő előtte is a felforgatást jelentette, amelyet tehát határozottan vissza kell utasítani.²⁸ Általában azzal, ami a lényegét jelentette a francia felvilágosodásban, nem tudott érzelmi kapcsolatba jutni s így csak a külsőségekben mutatkozott hasonlóság. De ha Voltaire hirhedt szarkazmusának volt is hatása Józsefre, ennél a metsző gúny nem változott át csúfolódásra. Az olvasmányok, a belőlük nyert újabb és újabb ösztönzések nem alakítják tehát József felfogását. E tekintetben jellemző, hogy még Montesquieu sem hatott reá, noha öccsénél és utódjánál már érvényesült annak

²⁷ Mitrofanov i. m. I. 89. skk. I. Marczali H. (Magyarország története II. József korában. Budapest. 1885. I. 378. l.) szerint Rousseauval és Buffonnal is, forráshelyet azonban nem említi.

²⁸ Voltelini, H.: Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. Historische Zeitschrift 105. (1910.) 66. l.

felfogása. Oly eszes és talentumos embernél, mint József, ez az idegenkedés, amely hatásában valóságos elzárkózással lett azonos, csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy egyénisége és gondolkozásmódja már fiatalkorában teljesen kialakult, úgy, hogy azon nem volt módjában változtatni.

Makacsság volt-e egyszerűen az, ami Józsefet később, uralkodása alatt jellemezte s ami elutasító magatartást diktált neki a francia felvilágosodással szemben? Többről volt szó, mint egyetlen egyéni tulajdonságról. Egész személyiségét bizonyos fejlődésképtelenség jellemezte, talán családi örökség gyanánt; ezért is jelenti majd számára halálos ágyán a tragikus összeomlást intézkedései visszavonása, amikor világos lesz előtte, hogy az élet sem tudna már számára új célokat kitűzni, amelyekért érdemes volna küzdeni. Ha élete és uralkodása mégis oly korszerű volt, hogy Nagy Friggyessel együtt a felvilágosult abszolutizmus típusát képviseli, ezt annak köszönhetné, hogy élénk, sőt nyugtalan szellemével ifjú korában nem egyszerű ismeretanyagot sajátított el, hanem törhetetlen munkakedvtől sarkalva, részben saját erejéből is, az akkor modern gondolatrendszerbe tudott bekapcsolódni. Nem a francia, még kevésbé az angol felvilágosodás volt ez, a szó hétköznapi értelmében használva a kifejezést, hanem az a természetjogi tanítás, amely maga is a felvilágosodás egyik gyökerét jelentette és a XVIII. század uralkodó eszméit német formában fogalmazta meg. Több volt ez, mint bizonyos ismeretek elrendezéséhez szükséges vagy hasznos vezérfonál; nem is csak alkalmat nyújtott az élet új szemléletére és felfogására, hanem közjogot és magánjogot, etikát és politikát, az emberi társadalom életszabályait is magában foglalva, kész programot nyújtott uralkodónak és alattvalónak egyaránt.

Lényegével József tanulmányai során ismerkedett meg. Br. Bartenstein, aki Mária Terézia megbízásából vezette neveltetését, a tantárgyak közé besorozta az akkor már német egyetemeken előadott és népszerűvé vált természet- és nemzetközi jogot. A közfelfogás szerint annyira beletartozott ennek ismerete az államügyek intézőinek kötelességei közé – képzetesebb tisztviselők előtt sem volt szokatlan tantárgy –, hogy a korszerű nevelésről való lemondást jelentette volna a kihagyása, így Mária Teréziának sem lehetett kifogása ellene. A természetjogot Józsefnek Beck Keresztély Ágoston adta elő, a Teréziánus tanára, aki később báróságot nyert.²⁹ A tankönyv, melynek fonalán tanításában haladt, Pufendorf Sámuelnek igen elterjedt természetjogi munkájából, a „De officio hominis

²⁹ Van egy magyar közjoga is; ez Benzur József jegyzeteivel 1790-ben jelent meg nyomtatásban „Ius publicum Hungariae” címmel.

et civis secundum legem naturalem”-ből³⁰ készült német kivonat volt. Ezt a kompendiumot Beck készítette el fejedelmi tanítványa számára, de bizonyos kiegészítésekkel, mert pl. Nagy Frigyes Antimachiavellijét is figyelembe vette, sőt önállóságot is mutatott az előadásban.

A fiatal trónörökös a természetjogi stúdium meglepően lekötötte, ami annál figyelemreméltóbb, mert egyéb tárgyak nem igen érdekelték. Vonzalma annyira mély volt, hogy nem érte be azzal, amivel Beck tanítása révén három év alatt megismerkedett, hanem maga is, egyedül, minden segítség nélkül természet- és nemzetközi jogi tárgyú kivonatokat készített, amelyeket azután tanára 1759 tavaszán Bartenstein útján igen dicsérő szavakkal Mária Teréziának is bemutatótt.³¹ Sajnos, nem tudjuk, hogy Beck mely könyvekre irányította rá József figyelmét, eleve feltehető azonban, hogy azokra, amelyekkel ő maga is rokonszenvezett. Tehát a három

³⁰ Ez az 1673-ban megjelent munka, tudvalevőleg, Pufendorf nagy művének, a „De iure naturae et gentium libri VIII.” kivonata.

³¹ Beck szerepét, József kéziratok tankönyveinek átvizsgálásával, végleg tisztázta Menzel, A.: Kaiser Joseph II. und das Naturrecht. Zeitschrift für öffentliches Recht. I. (1919) 511. skk. I. Arneth, Mária Teréziáról írt nagy művében József neveltetéséről szólva, felemlítette ugyan, hogy b. Bartenstein a természet- és nemzetközi jog tanítását fontosnak találta s a trónörökös szorgalmasan foglalkozott is e stúdiumokkal (IV. 166., VII. 33. l.) azonban nem tulajdonított különösebb jelentőséget e tényeknek, a rájuk vonatkozó levéltári anyagon pedig átsiklott. Kétségtelenül az ő nyomasztó tekintélyének hatása alatt (l. Guglia találó megjegyzését: Maria Theresia. Ihr Leben und ihre Regierung. München. 1917. II. k. 404. l.) a későbbi kutatóknak eszükbe sem jutott, hogy József neveltetésére vonatkozó újabb adatok után érdeklődjenek s így megrögződött az a felfogás, hogy Józsefet a természetjogra Martini tanította, a bécsi egyetem tanára, (így Marczali i. m. I. 362. l., Holzknecht: Ursprung und Herkunft der Reformideen Kaiser Josephs II. auf kirchlichem Gebiete. Innsbruck, 1914, 55. l. és Mitrofanov is i. m. I. 290. l., aki egyébként, különös módon, a természetjogi tanulmányokról meg sem emlékezik; Arneth, igen helyesen, még nem nevezte Martinit József tanárának), holott ő csak Lipótot és a többi főherceget oktatta. Valószínűnek látszott ugyanis, hogy a természetjog egyetemi tanára lehetett csak a trónörökös jogi stúdiumainak vezetője. Még Voltelini is, noha nem egész határozottsággal, Martini tanítványának tartotta Józsefet (i. m. 72. l., később Holzknecht könyvét bírálva, Zeitschrift d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. 36. (Kanon. Abt. 5.) 546. l. „legendäre Erzählung”-nak mondja Martinit tanítói szerepét, amely még igazolásra vár.) Ez a nézet sok téves következtetésnek lett az alapja, mert József felfogása és Martini tankönyvei között keresték az összefüggést, mivel pedig ez nem volt világos, Martini alapján – mint Holzknecht tette – kétségbe lehetett vonni József reformtevékenységének természetjogi jellegét is. Maga Voltelini, állandóan Martini könyveire gondolva, úgy vélte, hogy Pufendorf természetjogi nagy művének (De iure naturae) tanításán, de főleg Thomasius gondolatain alapszik Wolff és Martini felfogása, amely azután József nézeteinek kialakulását határozta meg.

német természetjogász, Pufendorf, Wolff és Thomasius műveire lehet a legnagyobb valószínűséggel gondolunk, közülük is főleg a legelsőére.

József kitartó érdeklődése nem a jogi tárgynak szólt, hanem a természetjogi fejtegetések alapját jelentő felfogásnak, amely korszerű formákban világosította fel kötelességeiről. Ő, aki tudta, hogy az uralmat egyszer át kell vennie, s erre szüntelenül figyelmeztették is, egy teljes, logikusan felépített gondolatrendszert látott maga előtt, amely azt ígérte, hogy elveinek alkalmazásával népek jólétét, államok felvirágzását, alattvalók boldogságát biztosítani lehet. Örökölt munkakedve és jószándéka inspirálták, hogy megismerje az elveket és megragadja, az alkalmat, azok érvényesítésével birodalmát magasabb színvonalra emelni, mint elődeinek sikerült. A varázs alól, amelyet minden idealisztikus szellemi áramlat új voltával, frissességével a fogékony lelkekre gyakorolni szokott, ő sem vonhatta ki magát. Mint hivatásérettől és felelősségtudattól áthatott ember, ő is, ha a már hasznavehetetlen régi és a még kipróbálatlan új közül kellett választania, habozás nélkül az utóbbi felé fordult.

A természetjog, úgy, amint azt Pufendorf fogalmazásában József megismerte, oly régi, mint maga az emberi nem s mindenkor irányítója volt a népek életének. Az egészséges értelem kijelentéseiben kereshető és az emberi természet pontos megfigyelése alapján ismerhető fel. Oly szorosan össze van forrva az emberi lélekkel, hogy nélküle az élet nem is képzelhető el. Változhatatlan ez a természetjog, úgyannyira, hogy Isten sem tudná átalakítani, noha az ő alkotása. Ő helyezte ugyanis az emberek szívébe, ő parancsolta meg nekik, egészséges értelmükön, a ratió keresztül, követését s ő adta az ehhez szükséges akaratot is. Azonban megváltoztatni csak akkor tudná, ha magát az emberi természetet is átalakítaná. Mivel a természetjog egykorú az emberrel, régibb minden társadalmi közösségnél is. Ezek legjelentősebbje, az állam, azért keletkezett, hogy a békét és nyugalmat biztosítsa. Az emberek ugyanis magukban nem élhetnek meg. Gyengeség, inbecillitas van bennük, amely egymás támogatását teszi szükségessé. Államot alkotnak tehát s így kényszerítik magukat egymás védelmére. Erre a lépésre az egészséges értelem vezeti őket, értelmükön keresztül azonban Isten parancsát teljesítik. Az államban az uralkodót teljhatalom illeti meg. De ha felelőtlen is a helyzete, hiszen törvények nem kötik, vagy legalább is felettük áll, mégis vannak kötelességei a közösség iránt; azok, amelyeket a természetjog diktál. A leglényegesebb a „salus populi” biztosítása. Akkor uralkodik dicséretesen a fejedelem, ha a jólétet mozdítja elő, s

alattvalóit csak arra szoríthatja, ami nem az ő, hanem a közösség hasznára szolgál. De ugyanígy az alattvaló is köteles minden erejével szolgálni az államot, mert az ő sorsa is alája van rendelve a közjónak, amelyre az állami intézmények gondoskodása irányul.³²

Ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, hogy Pufendorf tanítása magán viseli mélyen vallásos szerzőjének egyéni bélyegét. Az ő természetjoga nem független Istentől, mert végső fokon tőle s nem az emberi értelemről veszi eredetét. Lényeges eltérés ez Hugo Grotius és Hobbes előadásától s egymagában is elegendő magyarázatot ad, hogy Bécsben a XVIII. század közepén miért nem az utóbbihoz folyamodtak, noha Leviathan-ja az abszolutizmus felülmúlhatatlan dicsőítése, de azt is megérteti, hogy József, vallásos kedélyét megragadva, miért gyakorolhatott a Pufendorf-megfogalmazta természetjogi tanítás oly nagy hatást. A természetjogi tanoknak befolyása egyébként általános volt. Bár az uralkodói köteleességek megállapításánál nem jogi, hanem etikai szempontok érvényesültek, mégis, mint a XVIII. század története bizonyítja, nem volt eredménytelen a fejedelmek lelkiismeretére való appellálás. A kabineti bíraskodás, az uralkodó cselekvő szerepe a perek elintézésében, ez a középkorra jellemző ténykedés – hogy csak egy példát említsünk – azon elv elismerésének a hatása alatt szűnt meg fokozatosan, hogy a törvények a fejedelmi önkény felett állanak. Mária Terézia is a súlyos felelősséget magáról az Oberste Justizstellere hártotta át azzal, hogy mint harmadfokú bíróságra rábízta az ítéletek meghozatalát, polgári ügyekben csak a formális ellenőrzést tartván fenn magának.³³ A természetjog, kétségtelenül, nagy követelményekkel lépett fel az egyes emberrel, főként az uralkodókkal szemben, de azzal, hogy feltételezte róluk az igazság és jog szolgálatát, s e hitét meggyőződéssel hangoztatta is, sok nemes érzést ébresztett fel szunyadásából. Ugyanekkor az állam kötelességévé téve a nép jólétének és művelődésének ápolását, fejlesztését, azt minden erejének kifejtésére s egyszersmind a szellemi életnek eddig elhanyagolt területén való munkálkodásra kényszerítette.

³² A természetjog lényegéről Troeltsch, E.: *Das stoisch-christliche Naturrecht und das moderne profane Naturrecht. (Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie)* Tübingen, 1925. 188. skk. I. Pufendorf felfogásáról röviden, de találóan szól u. o. 162. I. és *Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen.* 1923. 545. skk., 702. I. – Voltelini i. m. 76. skk. I. – Blumgart, A.: *Pufendorfs Toleranzbegriff im Zusammenhang mit seinem Staatsbegriff* 1925. (müncheni gépírási disszertáció) 44. skk. I. részletesen elemzi P. természetjogi felfogását, pontosan feltüntetve az eltéréseket Grotiustól és Hobbestól is.

³³ Voltelini i. m. 82. I.

Beck compendiuma az alattvalók jólétével törődő állam ideáját, az uralkodói kötelességeket, a műveltség fontosságának és terjesztésének szükségességét határozott vonásokkal tárta József elé, mint arról egy-két idézet mindenkit meggyőzhet: „A királyok, fejedelmek és uralkodók gondolják meg, hogy hivatásuk polgáraik és alattvalóik biztonságáról és jóllétéről gondoskodni és hogy az igazságosság és jóság törvényét – mint a haza igazi atyjához illik is – soha szem elől nem téveszthetik”. „Az állam jólléte és az alattvalók boldogsága kell, hogy a fejedelem szándékainak és törekvéseinek mindenkor fő tárgya legyen, annál is inkább, mert egyéni java és fensége egyaránt belőle sarjad.” Azt, hogy a királyok és alattvalók kötelességeiket jobban megismerhették, mint korábban történt, a „felvilágosodott idők” javára írja, a közoktatás ügyét kifejezetten az uralkodó gondoskodásának körébe utalja és megkívánja tőle, hogy a szellemi élet területén „értelmes szabadságot” engedjen érvényesülni a művészetek és a tudományok virágzása érdekében.³⁴

A természetjog azonban nemcsak figyelmeztette a leendő uralkodót mindarra, amit kötelességének tekintett a kor, hanem ösztönzést adott a nagy reformmunka megindításához is. Amidőn ugyanis tudatossá tette, hogy a régi, múltból átöröklött állapotoknak a rendszere más elveken nyugszik, mint amelyeneket ő hirdet, a tettvágyó emberben felébresztette az óhajt, hogy minden intézményt, új alapokra helyezve, átalakítson. A gyakorlati tanácsok pedig, amelyeket azzal adott, hogy felhívta a figyelmet az állami tevékenység kiterjesztésének szükségére, csak még jobban megerősíthették azt a hitet, hogy a cél el is érhető. Így érlelődött meg Józsefben is az a meggyőződés, hogy reformra van szükség s hogy a reform csak a természetjog tanításainak megvalósítása lehet. Világnézetétől ettől fogva elválaszthatatlan lett a természetjog. Ez adott számára szilárd támaszt a régi intézmények elbírálásához, de egyszersmind bátorságot is azok lebontására. Nemcsak híve, hanem rabja is lett egy teóriának, amivel – kétségtelenül – nagy egyoldalúság járt együtt, mert elvesztette a megértést mindazzal szemben, ami kívül esett annak határain. Ugyanakkor azonban biztatást nyert, hogy reformtevékenysége nem a hiányok ötletszerű pótolgatása lesz, hanem az élet egész területét át fogja ölelni. Ezen a szilárd világnézeti alapon tudta csak József úgy megvetni lábát, hogy amit jónak és szükségesnek tartott a vallásügy tekintetében is, azt, semmitől sem befolyásoltatva magát, megvalósítsa.

Ezekután nemcsak megérthetjük az ifjú József odaadó

³⁴ Az idézeteket l. Menzel i. m.

érdeklődését a természetjog stúdiuma iránt, hanem azt is, hogy a principiumok, amelyeket az új benyomások iránt legfogékonyabb éveiben tanult meg és gondolt át, miért befolyásolták őt egész életében annyira, hogy minden további törekvés iránt érzéketlen maradt. Még pedig nemcsak azoktól idegenkedett, amelyek Montesquieu vagy Rousseau nevéhez kapcsolódnak. Az utóbbtól való húzódozása még érthető, mert hiszen valósággal forradalmat jelentett, hogy az individuumot az állami megkötöttségből ki akarta szabadítani. Azonban a határon, amelyet József a maga számára kijelölt, már az a természetjogi tanítás is túlhaladt, amelyet Martini hirdetett, aki, mint a bécsi egyetemen a természetjog professzora, generációkat nevelt fel s később mint államtanácsos, József munkatársa lett.

Világosan látszik ez a különbség a társadalmi szerződés kétféle megfogalmazásán. József Becknek a tanításából az állam keletkezésének azt a magyarázatát ismerte meg, amely csak lényeges megszorításokkal fogadta el, hogy az emberek önkéntes elhatározása döntő tényező lehetett. Nem minden állam, sőt a legkevesebb keletkezett így, tanulta Pufendorf módosított előadásából József, mert egyeseket a hatalom teremtett meg³⁵ s e meggyőződésében csak meg kellett erősítenie őt a cáfolatnak, amellyel Locke ellenkező nézeteit Beck compendiuma visszautasította. A fejedelmi abszolutizmus XVII. századvégi tényleges helyzetének az az ideatörténeti alátámasztása, amelyet Pufendorfnak az uralkodó hatalmáról vallott felfogása jelentett – az állam keletkezésekor ugyanis, tanította, korlátlan hatalmat kapott – igen jól illett Mária Terézia uralmához csakúgy, mint József felfogásához. Ezzel szemben Martininél kétségbevonhatatlan dogma, hogy minden állam önkéntes szerződés folytán keletkezett. Sőt ő a leghatározottabban tagadja, hogy másképpen, tehát erőszakkal, egyáltalán alapítható emberi társaság.³⁶ Martini könyve, a „Positiones de iure”, amelyben e nézetek kifejezésre jutottak, 1768-ban jelent meg, akkorra azonban József felfogása már teljesen kialakult, s így reá nem volt hatással. Nem utasította ugyan egyáltalán vissza, nem is volt kifogása ellene, – lehet, hogy e fontos tétel, amely Rousseau-nak oly felforgató tanok megfogalmazására adott alkalmat, elkerülte figyelmét – döntő

³⁵ Pufendorf a társadalom és hatalomátruházási szerződéssel magyarázta az államok keletkezését s példaképpen Rómára hivatkozott, amelynek első polgárai, megállapodva affelől, hogy a monarchikus kormányformát választják, Romulusnak adták át a hatalmat. Úgy látszik, az a megjegyzése, hogy a legtöbb államnak az eredete ismeretlen (Blumgart i. m. 53. l.) adta meg az alkalmat: Becknek, hogy módosítsa Pufendorf előadását.

³⁶ Menzel i. m.

azonban számunkra annak a megállapítására, hogy Martini felfogását már nem tükrözik vissza József gondolatai. Amint ezeket a Rêveries-ből és 1765-i elgondolásából ismerjük, a társadalmi szerződést s az állampolgároknak ebből származó jogait nem említik, noha „az ember veleszületett szabadságára” – Pufendorf szellemében – hivatkoznak.³⁷

Nagyon valószínű ezek után, hogy tanulmányai folyamán már nem ismerkedett meg Thomasius munkáival, amelyek a természetjogot, továbbhaladva Pufendorfon, filozófiai jellegűvé tették s azt hirdették, hogy az egyes ember életét nemcsak az uralkodó önkényétől, hanem a többi embertől is szabadon alakítja. Ilyen individuális jellegűnek József felfogását egyetlen tette vagy intézkedése sem mutatja, még kevésbé kijelentése. Őt, mint arról uralkodása oly hűen tanúsodik, az államhoz kötötte érdeklődése, mindent – önmagát és birodalmát – csak azon keresztül látott, fogott fel és helyezett el gondolkozásában, úgy, amint azt a Pufendorf-megfogalmazta természetjogi tan is hirdette.

József egyéniségének fejlődése így viszonylag korán lezáródott. Ha tehát bizonyos elveiről azt mondotta trónralépte előtt, hogy azokat nem képes megváltoztatni, nagyon találóan jellemezte magát. Az elzárkózást és a merev megállapodást megérthetjük azonban, ha arra gondolunk, hogy Mária Terézia uralma alatt már az a határ is forradalmi távolságot jelentett, ameddig ő akart eljutni. Oly kortól elmara-
dott állapotokkal, igényeket többé ki nem elégítő intézményekkel, az állam felvirágzását megakadályozó szellemmel állott szemben, hogy azoknak megváltoztatása éppen elég nagy feladatnak látszott – és az is volt – egy élet számára. Ha azt mondjuk, hogy a természetjogi tanok újabb elemeit, amelyek túlhaladtak az államközpontú szemléleten, József nem méltányolta és visszautasította, mindig arra a nagy tehetetelre kell gondolnunk, amelyet a Habsburg-monarchia XVIII. századi állapota, a tényleges helyzet jelentett s amely oly erős volt, hogy vele szemben még a trónörökös és uralkodótárs is tehetetlenül, megbénítva állott másfél évtizeden keresztül. Mert év múltott év után, a nélkül, hogy Józsefnek bármit is sikerült volna megvalósítania a maga elgondolásaiból. Nem csodálható tehát, hogy azokat újabb elemekkel nem frissítette fel, s nem kovácsolt tervet terv után. Amikor trónra lépett, a maga fiatalkorában, tanulóéveiben kialakított egyénisége és munkaterve még mindig éppen eléggé felforgató volt.

Megismerve József uralkodói maximáinak világnézeti

³⁷ Arneth: Maria Theresia. VII. 65. skk. I., u. a. Correspondenz III. 335. l.

alapjait, előttünk állanak a toleranciát, a nem-katolikusokat illető felfogásának gyökerei is. Meggyőződése erre vonatkozólag is tanulmányai folyamán alakult ki. Beck compendiuma így tanította őt: „Nincs az a felsőbbtség, amely a lelkiismereten uralkodhatna és parancsokat adhatna, hogy mit higgyenek és mit ne higgyenek az alattvalók. Egyedül Isten lát az emberek szívébe és egyedül neki van módjában bennünk azt kimunkálni, amit az értelem fel nem fog.” Mindazáltal az uralkodónak vannak kötelességei a vallás körül. Vigyázni kell, hogy az államot a hamis hitelvek veszélybe ne sodorják, de arra is, hogy a vallás örve alatt belső békéjét bántódás ne érhesse; „az igazi vallás ugyanis nem válhat egyetlen állam kárára vagy pusztulására sem”. „A fejedelem köteles országában az egyházat – amelyhez t. i. ő is tartozik – védelmezni és fenntartani, az egyenetlenséget megelőzni, a vallási viszályokat feltartóztatni, de nem dönthet azok felett hatalmi szóval vagy karddal, hanem a tévelygőket szeretetteljes és alapos tanítással kell jobb belátásra bírni. Bár így minden vallási kényszer sérti a természetjogot, még sem köteles az uralkodó oly szekták tagjait megtúrni országában, amelyek, többnyire rendkívüli kegyesség leple alatt, veszedelmes elveket vallanak.”

Már ezek a mondatok is, amelyeknek világosan az az értelmük, hogy a lelkiismeret nem nyomható el és minden, nem államveszélyes felekezet tolerálható, József ifjúkori kijelentéseire éppen úgy emlékeztetnek, mint későbbi rendelkezéseire. De még világosabb lesz előttünk az összefüggés József vallásügyi politikája és Pufendorf felfogása között, ha átvizsgáljuk ennek „De habitu religionis christianae ad vitam civilem” című művét, amelyben részletesen kifejtette nézeteit az egyház és az állam viszonyáról. A hasonlóság József és Pufendorf megállapításai között annyira meglepő, nemcsak gondolati, hanem szinte szószerinti egyezéseket is feltűntető, hogy ennek alapján bizvást állíthatjuk: ez az 1687-ben először megjelent könyv is azok közé a munkák közé tartozhatott, amelyeket a fiatal trónörökös oly buzgalommal tanulmányozott.³⁸

³⁸ Kétségtelen bizonyítékunk erre vonatkozólag nincs, mert sem Pufendorf könyvének kivonata József kézírásában nem maradt fenn, sem olyan feljegyzést nem ismerünk, amely a könyvet címe szerint megemlítené mint József olvasmányát. Az extractusok, amelyeket József a természet- és nemzetközi jogból egyedül készített s amelyeket Bartenstein 1759 márc. 6-i felterjesztésében említ (Menzel i. m.), valószínűleg azzal az „Auszug aus dem Natur und Völkerrecht” feliratú kézirattal azonosak, amely előbb a Fideikommissbibliothekben (309–53. jelzet alatt) őriztetett, most pedig a bécsi Nationalbibliothekban van. Ez a kézirat, amelyet dr. Paulinyi Oszkár bécsi levéltári kormány megbízott úr

Ennek fejtegetéseiből tanulta meg József, hogy a valósi kérdések intézésénél az állami érdekeit annyira nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egyenesen azoknak kell a döntő szerepet játszaniuk, annak megállapításánál, hogy az uralkodó vallással szembenálló felekezetek milyen mértékben toleráltassanak. Ha oly sok a dissidens, hogy az állam érdekeinek jelentős csorbulása nélkül nem űzhető ki, akkor a fejedelem, tanította Pufendorf korának türelmetlenül fanatikus közfelfogásával szemben, nemcsak megtűrhet államában más vallásúakat, hanem az néha kötelessége is! Annak a fejedelemnek, aki ellenkező felfogásban nőtt fel, ilyen fejtegetéssel nyugtatja meg lelkiismeretét: Útálatos szörnyűség az intoleránsok kijelentése, hogy inkább legyen földjük sivár pusztaság, mint eretnekek munkájával felvirágoztatott ország és mértéktelen a buzgósága annak az uralkodónak, – II. Fülöpnek, – aki inkább vándorbotot akart kezébe venni, mint országában eretnekeket megtűrni. Az evangélium nem az államok pusztulására rendeltetett s a fejedelemnek nem kötelessége vallását erőszakos vagy felforgató módon terjeszteni, sem érdekében többet megkísérelni, mint amennyit uralkodói tisztének haszna megenged. Méltán dobja tehát el a fejedelem a tévelygések kiirtásának azon orvosszereit, amelyek az állam felforgatását vagy meggyengítését eredményezik s amelyeket az Üdvözítő sem nem alkalmazott, sem tanítványainak nem ajánlott.³⁹

Ezek a kijelentések félre nem érthetően az államhaszon elvét juttatják döntő szóhoz, azt a gondolatot, amelyet a politika területén, az államok egymás közti életében is érvénye-

keresett ki számomra lekötelező szívességgel, kisebb terjedelmű és általános jellegű.

³⁹ De habitu. 50. §. Potest tamen contingere, ut summi imperantes ab ea, quam ipsi profitentur, religione dissidentes salva conscientia in civitate tolerare possint et quandoque etiam teneantur. Aliquando enim tanta est multitudo dissentientium, ut sine insigni diminutione nostrae civitatis expelli nequeant aut huic grave detrimentum conciliaturi sint, si in aliam se civitatem contulerint. Nam execrabilem immanitatem spirat illud dicterium certorum hominum, praestare desertam habere regionem, quam ab haereticis cultam. Et pessime temperatus erat zelus illius principis, qui dicebat, se malle album baculum dextra tenentem ditione sua excedere, quam haereticos in ea tolerare. Sed cum doctrina evangelii ad destruendas respublicas instituta haut sit, nec ulla principi obligatio incumbat religionem violento aliquo aut turbido modo propagandi aut plus heic conari, quam ratio officii peculiariter sibi iniuncti admittit; igitur merito supersedet eiusmodi remedia extirpandorum errorum adhibere, quibus civitas turbatur aut debilitatur et quae neque Salvator ipse adhibuit, neque apostolis adhibere praecepit.

sülni látott Pufendorf.⁴⁰ Feloldja tehát a fejedelmet a dissidensek üldözésének kötelessége alól, amit a klérus kíván tőle, sőt figyelmezteti a kárra, amelyet türelmetlenségével az államnak okoz, ha a jó polgárokat, hasznos munkásokat elveszítene, akik kiüldözötve, esetleg éppen egy ellenséges államot erősítenének. Ugyanakkor azonban a toleráltaktól megkívánja, hogy államuknak valóban békeszerető, igyekvő, jó polgárai legyenek.⁴¹ S itt cövekeli ki a tolerancia határát, amely épp oly kevésbé általános, mint II. Józsefé. Akiknek hitelvei olyan tanításokat tartalmaznak, amelyek károsak a fejedelmi jogokra vagy a köteles alattvalói engedelmességet csökkentik és a polgárokat lázadásra ösztökélik, azok nem számíthatnak türelemre. Az ő kiirtásukra az uralkodónak kétségtelen joga van, mivel elveik nem a vallás részei, hanem csak gonosz emberek kitalálásai.⁴²

Annak a bizonytalanságnak, amely József rendszerét az elvi türelem szempontjából jellemezte, itt, Pufendorf hasonlóképpen határozatlan állásfoglalásában találjuk meg a magyarázatát. Mert Józsefnél sincs szó arról, hogy bárki kiválva a meglévő egyházakból és hivatkozva meggyőződésére, új vallási közösséget szervezhetne. Csak a történeti egyházak híveinek biztosítja az állam védelmét, a szektáknak azonban nem. Ezek tanait tévelygésnek tartotta, magukat pedig a kíméletre érdemteleneknek. A csehországi deisták ellen, akik nem akarták magukat sem a katolikus, sem a protestáns egyházak tagjaiul vallani, éppen olyan szigorú intézkedéseket léptetett tehát életbe, mint amilyeneket Mária Terézia alkalmazott a protestánsok ellen.⁴³ Szigorúságának – nyilvánvalóan – az a meggyőződés az oka, hogy a szektatanok károsak az államra, mert ellenkeznek annak törvényeivel. A következetlenség érzése éppen olyan kevésbé ébredt fel benne, mint Pufendorfban, az egyházához hűségesen ragaszkodó evangélikusban. Mindketten az abszolút állam ideáját emelték eszményi magaslatra s az államérdek szemszögéből toleranciájukat – el kell ismerünk – nem kellett következetlennel látniok.

⁴⁰ Meinecke, F.: Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte. 1925.² München. 298., 259. skk. l.

⁴¹ De habitu. 50. §. Id tamen ab istis, qui tolerari in civitate volunt, utique requiritur, ut bonos se modestos et quietis virtutisque amantes cives exhibeant. Alább pedig kifogásolja, hogy a polgárjogot viris bonis et utilibus ob solam circa quaedam religiois capita dissensionem tagadják meg.

⁴² U. o. A toleráltak „nec suae religioni admixta habeant dogmata, quibus aliquid detrahatur iuribus summorum imperantium aut obsequio iisdem debito et per quae cives ad seditiones, turbasve movendas disponantur”.

⁴³ Mitrofanov. II. 726. l. Mária Terézia hasonló intézkedései: Arneth. X. 62., 64. l. V. ö. Wiedemann-Warnhelm i. m. 359. skk. l.

Az ilyen, államérdek diktálta türelemre az uralkodó annál is inkább hajolhat, mert ezzel nem veszélyezteti saját vallásának elsőbbségét. József a katolikus egyházat uralkodónak nevezte, ilyennek is tekintette, még pedig nemcsak trónörökös korában. Akkor, mint láttuk, azt írta anyjának, hogy a vallás színe alatt soha botrányt el nem tűr, amely a jókat és ártatlanokat zavarhatná s ez volt Pufendorf tanítása is az állam büntetőtörvényeinek az alkalmazásáról.⁴⁴ József később is őszintén hitte, hogy eljárása nem érinti a katolikus vallás igazi érdekeit. Nem veszélyesek az eltérő vallást követők, tanulva Pufendorftól, „mert elég biztosan meg lehet azt akadályozni, hogy másokat ne vonjanak a maguk táborába; ha pedig bízunk a magunk vallásában és szokásaiban, sokkal inkább remélhetjük, hogy a mi pártunkra hozzuk őket, mintsem hogy mi csábítottunk el”.⁴⁵ Az áttérések megakadályozására, vagy legalább is megnehezítésére tett intézkedései – mint látni fogjuk a későbbiekben – éppen úgy e tanítás szellemében fogantak, mint az a meggyőződése, hogy a vallás akkor nyugszik szilárd alapokon, ha hívei lelkében él. Azokat a kijelentéseit, hogy a szentléleknek kell az emberek szívét megvilágítania, mert az erőszak és üldözés senkit meg nem téríthet, vagy hogy célját tévesztett törekvés az emberek üdvét akarunk ellenére próbálni biztosítani, sorra megtaláljuk Pufendorfnál.⁴⁶ Ugyanezek a szavak, amelyek József és a német tudós szellemi rokonságát bizonyítják, utalnak egyébként Pufendorf tolerancia-felfogásának az államraison melletti másik gyökerére is,⁴⁷ a buzgó evangélikus individualisztikus vallásfogalmára és arra a meggyőződésére, hogy Isten kegyelme képesíti az embert, hogy a keresztény vallásnak az értelmet felülmúló titkait higgye.⁴⁸

⁴⁴ Arneth: Correspondenz. III. 352. l. „Néanmoins je ne voudrais jamais souffrir quelque scandale, publicité ou un mal qui put gêner des bons et innocents”. – De habitu. 7. §. Id autem dubium non habet, quin si qui obtentu religionis... occulta scelera patrent, ab imperantibus civilibus coerceri possint.

⁴⁵ De habitu. 50. §.

⁴⁶ A szentlélek munkájára Pufendorf „Ius feciale” c. könyvében hivatkozik; v. ö. Lezius, P.: Der Toleranzbegriff Lockes und Pufendorfs. Ein Beitrag zur Geschichte der Gewissensfreiheit. (Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche. VI. 1.) Leipzig. 1900. 91. l. De habitu. 48. §.: Per vim poenasque humanas intentatas illuminatio mentis et intrinsecus assensus dogmatum rationis sibi relictæ captum exsuperantium haudquidquam produci potest. – 49. §.: Quare igitur princeps cives bonos et quietos non patiatur abundare suo sensu, qui si errant, non ipsius, sed suo duntaxat periculo errant?

⁴⁷ Blumgart i. m. 112 l.

⁴⁸ De habitu. 17. §. ... Cui in veritate a Christo tradita peculiariter accedit divina quaedam virtus et gratia, etiam ad illa amplectanda animos subigens, quae alias supra captum rationis videbantur.

De Pufendorf könyvecskéjével kezünkben értjük csak meg Józsefnek azon kijelentéseit is, amelyek a mai olvasót éppen úgy meglephetik, mint ahogyan Mária Teréziát megdöbbsentették a franciául odavetett szavak. Idéztük már József 1777-i vallomását: „Érvényesüljön a hit szabadsága, és csak egy vallás marad, az, amely az alattvalókat arra kalauzolja, hogy egyformán az állam javára fordítsák erejüket”.⁴⁹ E kijelentés mögött a naturalis religio-ról szóló azon természetjogi magyarázatot kell felismernünk, amellyel Pufendorf áthidalta az individualisztikus vallásfogalma és abszolutisztikus államfogalma közti ellentéteket. Az egyéni vallásszabadság ugyanis nem egyeztethető össze az állami mindenhatóság gondolatával, mert az egyik szükségszerűen a másik korlátozását vonja maga után, amint Hobbes államrendszere, amelyben állam és egyház egybeesik, valóban nem is juttat helyet egynél több vallás számára. Pufendorf, hogy őszinte lutheri vallásosságát éppen olyan kevésbé kelljen feláldoznia, mint az államhatalom korlátlanágáról vallott felfogását, megszerkesztette teóriáját, amely szerint már az őskorban, az államok kialakulása előtt élt a természetes vallás, ez az általános erkölcsstan, amelynek érvénye alól éppen olyan kevésbé vonhatja ki bárki is magát, mint a természeti törvény hatása alól. Aki megsérti parancsait, azt az államnak nemcsak szabad, hanem kötelessége is megbüntetni. A vallásos és erkölcsi élet terén ezért van tehát ellenőrző és büntető hatalom az uralkodó kezében s ennyiben korlátozza az egyéni vallásszabadságot az állam. Mivel a felekezeti különbségek csak későbbi fejlemények, a természeti vallás az egyházak felett és rajtuk kívül áll. Azon a területen, mely az ő határain túl esik, az emberek szabadon követhetik meggyőződésüket, hitüket, az államtól már nem korlátoztatva; éppen csak a hamis tanok megakadályozása végett illeti meg a legfelső felügyeleti jog az uralkodót.⁵⁰ Bár a toleranciára is – mint láttuk – csak azok a vallások számíthatnak, amelyek nem hirdetnek államellenes tanokat, az állami rendnek az alapja maga a „naturalis religio”. Nélküle nincs jámborság és erény, polgárok és uralkodók közt ő jelenti a legszorosabb köteléket; az Istenbe vetett hit biztosítja ugyanis a szerződések és a hűség sértetlenségét.⁵¹

⁴⁹ Arneth: Correspondenz. II. 141. l.

⁵⁰ V. ö. Blumgart i. m. 75. skk., 114., 117. skk. l. – Lezius i. m. 60. skk. l.

⁵¹ De habitu. 7. §. Quippe cum pietas erga Deum fundamentum sit probitatis morum et virtutis erga homines, quam in civitate florere summorum imperantium quam maxime interest et vinculo inter imperantes et cives maxima firmitas a religione proveniat, quia Deus est Fidius, id est, cui fidem et pacta inter homines servari curae sit. Sic igitur non solum officium summorum im-

A természetes vallás parancsainak engedelmeskedni ezek szerint annyit jelent, mint az állam javát minden erővel előmozdítani. Morálnak és államraisonnak ezt az összekapcsolását, vagyis Pufendorf tanát tükrözi vissza Józsefnek az idézett kijelentése. Ez tehát úgy értendő, hogy a különböző vallások mögött van egy természetes vallás, amely az emberbe beleoltott erkölcsi ösztönrel mindenkit arra vezet, hogy teljesítse kötelességeit az állam iránt, amely társadalmi közösség is. Azon a területen, amely túl van a természetes valláson, már akadálytalanul érvényesülhet a hit szabadsága, az egyéni vallásosság. Kára nem lehet belőle az államnak, sőt, közvetve, a béke biztosításával és a vallásosság elmélyítésével, csak előnye.⁵²

Ha így az egész gondolatsor áttekintéséből következtetjük, hogy József kijelentése mögött valóban nem kereshető deisztikus hajlandóság, még kevésbé katolikusellenesség, Pufendorf egy másik tanítása ismét azt érteti meg, hogy a rendi és helyi hagyományokra oly keveset ügyelő József a magyar protestantizmus történeti jogai iránt miért tanúsított megértést. Különösen tolerálni kell a dissidenseket, olvassuk Pufendorfnál, ha szabadságukat szerződések, conventiók, edictumok, alaptörvények és capitulatiók biztosítják; ezeket ugyanis a fejedelmek nem kevésbé kötelesek szentül megtartani, mint alattvalóik az engedelmisséget.⁵³ Magyar viszonyok közt e felfogás érvényesülésének azt kellett jelentenie, hogy a bécsi és linzi békekötések, a különböző XVII. századi vallásügyi törvények nem foghatók fel úgy, hogy az explanációs magyarázatokkal érvényüket veszítették. Ha pedig a vallásügyi szerződések és törvényes rendelkezések megtartásának kötelezettsége alól az uralkodó nem érzi magát feloldozottnak, akkor a magyar protestantizmus már ki is emelkedett a „nunc adhuc” szellem fojtogató légköréből. Azt a meggyőződést, hogy a protestánsok régi jogait az újabb rendezésnél figyelembe kell venni s az nem történhet meg kikapcsolásukkal, a „doktriner” József így ifjúkorából hozta magával. Ha tehát türelmi rendszerének kiépítésénél a történeti hagyományok érvényesülését nem akadályozta meg, erre nem annyira a viszonyok kényszerítő ereje indította, mint inkább személyes felfogása.

perantium est, ut religio naturalis a civibus probe excolatur... – Már előbb is, 5. §.... recte dicitur, religionem esse vinculum *societatis civilis*, quam quia amota reverentia divini Numinis maligna quoque inest vis animos hominum stringendi pactis, quibus civitatum compages superstructa est et quia facile eludi potest metus ab hominibus imminens, ubi metus Numinis abfuerit.

⁵² Nem oszthatjuk tehát Menzel nézetét, hogy József kijelentése, „eine direkte Verwandtschaft mit Ideen von Rousseau” mutat.

⁵³ De habitu. 50. §.

A pontos megegyezések azonban más szempontból is tanulságosak. József a maga felfogását nagy részben anyjához írott leveleiben fejtette ki, utazás közben, amikor Pufendorf könyvecskéje aligha volt nála. Nem sebtében kiírt részek tehát azok a hirtelen fellapozott munkából, hanem jól megjegyzett gondolatok, amelyeket mint meggyőződésének és felfogásának alapelveit természetes könnyedséggel tudta reprodukálni.⁵⁴ A könyvből egykor nyert útmutatásokat, megfontolva azokat, hozzáillesztette s oly szoroson beleolvasztotta gondolkodásának rendszerébe, hogy abba kitéphetetlenül beletartoztak.

A XVII. századi európai szellemi élet egyik legkitűnőbb képviselőjének felfogását próbálta tehát József a maga egyéniségén keresztül az életbe átvéteni és energiájával maradó változásokat előidézni. Pufendorffal való szellemi kapcsolatának tekintetbe vétele sok téves találgatást kűszöbölhet ki, s őt magát is igazibb megvilágításba helyezheti.⁵⁵ Kétségtelen ugyanis ezek után, hogy nemcsak a toleranciát illető felfogása, hanem egész egyházpolitikája független volt francia behatásoktól.⁵⁶ Még pedig nemcsak Voltairenek nincs semmi része felfogása kialakulásában, hanem a gallikán egyházi törekvéseknek, egy Bossuet példájának sem. József nem az ő érveiből merített erőt, hogy felhatalmazva érezze magát az egyház szervezetének átalakítására, hanem Pufendorf tanai-
ból, amelyek azt hirdették, hogy a papnevelés éppen úgy az

⁵⁴ Mert csak így lehetséges, hogy az a mondata, amely szerint nem a vallások különbözőségében, hanem a következményekben lappanghat veszély, miért Pufendorf tanításának a parafrázisa, amint az az egymás mellé helyezett szövegekből is kitetszik: „La différence des religions dans un Etat, n'est un mal qu'en tant qu'il y a du fanatisme et de la désunion et esprit de parti.” (1777-ből; Arneth: Correspondenz. II. 141. – Dissensus circa capita religionis per se non turbat quietem civitatis, sed intemperies ingeniorum, ambitio, gloriae et potentiae cupiditas zelusque prave temperatus, quae ab isto dissensu ansam sumunt turbulentiam suam expromendi. (De habitu. 49. §.)

⁵⁵ A. Robert gúnyos és felületes jellemzése szerint József XIV. Lajosnak volt az utánzója, nem felvilágosult, hanem „elvakult, kicsinyes és korlátolt” kényúr. (L'idée nationale Autrichienne et les guerres de Napoléon. Paris. 1933. 79.. 81. l.)

⁵⁶ A kutatásnak ezt a Voltelini előtti stádiumát nálunk Szekfű Gyula képviseli, akinek előadása szerint Józsefnek „d'Alambert és társai voltak mintaképei, mikor az Egyház hatalmát világi dolgokban visszaszorítani, sőt az egyházi dolgokat is világi szempontok szerint szabályozni akarta” (Magyar Történet VI. 352.) és „kétségtelenül a francia felvilágosodás erősen egyházellenes jellegének hatása alatt” intézkedett (358.), a jozefinizmus pedig „a gallikanizmus egyenes leszármazója”. (359.) Ezt az előadást ismétli, szinte szóról-szóra, Meszlényi A.: A jozefinizmus Magyarországon (1780–1846.) Budapest, 1934. 16. skk. l.

uralkodónak a gondjai közé tartozik, mint az istentisztelet külső rendjének, a ritusnak szabályozása.⁵⁷

A jozefinizmus gyökerei nem a gallikanizmusba nyúlnak tehát vissza, nem is a középkori főkegyúri jogok területére – ide Mária Terézia felfogása tartozik – hanem a XVII. század végének természetjogi felfogásába. A janzenizmusnak sincs semmi kapcsolata József felfogásával. A bécsi janzenisták legfeljebb a jezsuiták iránti idegenkedését növelhették és azt a meggyőződését erősíthették, hogy a katolikus hitélet őszintébbé és igazabbá tételéhez szükséges a ceremóniák s mindannak elhagyása, amit Loyolai Ignác rendje oly nagy odaadással fejlesztgetett. Józsefnek ahhoz, hogy egyáltalán kötelességének érezze az állam hatalmával merészen közbelépni, Pufendorf természetjogi teóriája adta meg az erőt. Elesnek azonban azok a közhelyek is, amelyek József toleranciáját vallási közömbösségből, állítólagos deista felfogásából szeretnék eredeztetni csak azért, mert a vallási türelem gondolatát összeegyeztethetetlennek tartják az őszinte vallásossággal, és nem véve tudomást a történeti fejleményekről, azt vallják, hogy csak a fanatikus ember lehet egyházának igaz híve. Ennek a felfogásnak József egész élete ellene mond, lévén az közismert, hogy vallásos ember volt. De vissza kell utasítanunk az efféle nézeteket Pufendorf felfogása alapján is. Őt ugyanis, amidőn toleranciát hirdetett, nem az egyháza iránti közömbösség vezette. Annyira nem, hogy könyvét éppen annak érdekében írta.

Pufendorf az evangélikus egyház hűségese gyermeke volt.⁵⁸ Az egyházzal megalkotott fogalma egészen az, amit Luther vallott; az egyház az ő számára is vallási adottság és valóság.⁵⁹ Tőle tehát még egészen idegen az a felfogás, hogy az egyházat talán oly társadalmi képződménynek lehetne felfogni, amely a hívek önkéntes egyesüléséből keletkezik s így csak az egyes embereknek a tömegét jelentené; ellenkezőleg, corpus mysticum az, amely birodalomba a doctrina christiana, az ige egyesíti az emberek lelkét, még pedig hitük által. Ezt az egyházat mindenképp fölé helyezte, ugyanakkor azonban útját akarta állani annak a törekvésnek, hogy a hierarchia – csak a katolikusról lehetett szó – az állani felett uralkodjék.

Korának szorongató körülményei indították erre. A nantesi edictum visszavonása 1685-ben, a francia protestantizmusra mért halálos csapás éppen úgy jogos aggodalommal

⁵⁷ De habitu. 43. §., 7. §.

⁵⁸ Lezius i. m. 58. l.

⁵⁹ Schenke, Fr.: Pufendorfs Kirchenbegriff. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. 45. Kanon. Abt. 14. (1925.) 39. skk. l.

töltötte el, mint a római birodalomban a papságnak és a klérusnak a Habsburg-ház által támogatott uralmi törekvése vagy a félelem, hogy Angliában ismét a katolicizmus kerekedik felül. A hierarchiának az uralomvágyával szemben érezte szükségesnek kimutatni és bizonyítani, hogy az egyház nem állam, sőt nem is államhoz hasonló képződmény, mert Krisztus nem ilyenek alapította, következésképp igénye sem lehet a hatalom gyakorlására, ha pedig mégis államot alkot, akkor nem Krisztustól való.⁶⁰ Nem az egyházat akarja tehát elnyomni, hanem a hierarchiát, amidőn azt hangoztatja, hogy az egyház jogilag az állam alá tartozik. Ezt a meggyőződését nyugodtan is vallhatta, mert hiszen az evangélikus egyház jogi helyzetét Luther korától fogva valóban az jellemezte, hogy elismerte az állami felsőbbiséget. Amidőn tehát a tényleges helyzet szerint, normává fejlesztve azt, teóriájában elrendezte a katolikus egyház és az államhatalom viszonyát, ő, az evangélikus, voltaképpen semmiről sem mondott le. Sőt azzal, hogy az egyes gyülekezeteket jogi alanyokká tette s számukra széles hatáskört jelölt ki, egyházának külső, szervezeti fejlődését a korábbi állapotokhoz képest még jelentősen előbbre is lendítette. Tanai kétségtelenül előnyösek az államra s azt a vallásháborúk utáni regenerálódásában erőteljesen támogatták. Gondolatai megformálásához azonban nemcsak az a vágy adta az indítóerőt, hogy az államot az élet egész területén uralkodó tényezővé tegye, hanem az is, hogy egyházát és a német protestantizmust megvédelmezze. Minél hatalmasabbá teszi az állam személyiségét, annál inkább csökkenti a katolikus klérus befolyását, ha ez az állam – saját érdekében – követi a természetjog tanítását s a maga területén nem tűr más, hozzá hasonló uralmi képződményt.

Pufendorf tolerancia gondolata hasonlóképpen korának és a német birodalomnak az állapotaiból sarjadt ki. Vele tudományosan igazolta Frigyes Vilmos, a nagy választófejedelem politikáját, ki lemondott arról, hogy országa vallásilag egységes legyen és államában több egyház számára biztosította a fejlődés feltételeit.⁶¹ Amint a feltörő porosz állam politikája

⁶⁰ De habitu. 30. §. „... postquam demonstratum fuerit, ecclesiam ex intentione Christi et apostolorum non fuisse, nec debuisse esse statum, inde coiligatur, eam ecclesiam, quae status est et qua status est, non esse a Christo.”

⁶¹ Uralkodásának rajza L. Ranke: *Zwölf Bücher preussischer Geschichte* jének 3. könyvében (Sämtliche Werke. 25–26. k. 1878), vallásosságáról és egyházpolitikai nézeteiről főleg 296. l., 1667-i politikai végrendelete alapján, amelyet különben a függelékben egész terjedelmében közöl. (A vallásügyi utasítások, tanácsok 501. skk. 1.) O. Hintze összefoglaló művében a vallási kérdések hátterébe szorulnak, mivel az államszervezés ismertetése van az előadás központjában. (Die Hohenzollern und ihr Werk. Berlin, 1916. 177. skk. 1.)

a tényleges állapotokhoz igazodott s nem teoretikus célokat igyekezett megközelíteni, ugyanígy Pufendorf elmélete is híjjával volt minden elméleti radikalizmusnak. Toleranciája nagyon is relatív jellegű. Azt elismeri, hogy a vallás az egyéni szabadság körébe tartozik s emberi jog, hogy vallási kényszernek senki se legyen köteles magát alávetni, de ebből korántsem következteti azt, hogy most már az emberek tetszésük szerint hirdethetnek új hitelveket és szabadon tömörülhetnek új vallási közösségekbe. Felfogása szerint vallás és egyház nagyon laza kapcsolatban vannak. A vallás ugyanis szubjektív, csak Istenre vonatkozik és nem ölt alakot szociális – egyházi – közösségben, miért is a vallásszabadság, amely minden egyes embert megillet, nem azonos az egyházzabadsággal. A vallásszabadság azt jelenti, hogy mindenki belátása szerint alakíthatja ki hitbéli meggyőződését, a nélkül, hogy attól kellene tartania, hogy más meggyőződést kényszerítenek rá; nem következik azonban belőle az egyházszerzés szabadsága. Akit ebben megakadályoz az állam, az nem panaszkodhatik vallási elnyomásról.⁶² Pufendorf ezzel a szekták képződésének akart gátat vetni. Ők is számíthatnak arra, hogy nem nyomatnak el – ez a veszély mindössze az ateistákat és bálványimádókat fenyegeti – de szabad terjeszkedést, erejüket összefogó szervezet kiépítésére engedélyt nem nyerhetnek. Az orthodox evangélikus szólalt itt meg Pufendorfban, aki rosszalólag nézte Hollandiának szektákat is pártoló valláspolitikáját⁶³ s aki bizott abban, hogy az ő egyházának hitvallása a polgárok egyéni meggyőződését fejezi ki. Azokkal szemben, akik a hivatalos tanoktól eltérő felfogást vallanak, a következő eljárást tartja szükségesnek: Meg kell őket inteni, hogy hagyjanak fel nézeteikkel. Ha érveket tudnak felhozni igazuk mellett, felvilágosítással kell őket meggyőzni s azután hallgatást parancsolni rájuk, akik pedig nem akarnak békében maradni, az országból eltávolítandók. Azt azonban, aki aláveti magát az ítéletnek, és kötelezi magát, hogy tanai hirdetésével nem zavarja meg a nyugalmat, tolerálni kell az országban.

Az egyes emberrel szemben az, államnak tehát feltétlenül toleránsnak kell lennie, s biztosítania kell, hogy mindenki követheti saját vallásos meggyőződését, a nélkül, hogy üldözéstől kellene tartania. Ezt a toleranciát a vallás lényege kívánja meg s gyakorlásával az állam az egyén jogait tartja tiszteletben. Ha azonban az egyes emberek mint egyházi szervezet tagjai jelennek meg, velük szemben a türelmet az állam

⁶² Lezius i. m. 61., 94. l.

⁶³ U. a. 109. i: Blumgart i. m. 117, l.

már nem úgy érvényesíti, hogy a vallási szabadság követelményének tesz eleget, hanem politikai okokból, az államhaszon érdekében.⁶⁴ Vagyis ezek az egyházak nem igényelhetnek az államtól jogokat, hanem csak toleranciát remélhetnek. Az elsőbbség velük szemben mindenképpen az uralkodó egyházé, melynek tanait a fejedelem is vallja. Midőn az állam az uralkodó vallás érdekeit kötelességszerűen védi, politikai okokból tartózkodik a többi üldözésétől, hogy így a károktól megmentsse önmagát. Ez az állami védelem hasznos az uralkodó egyházra – főleg a szektatanok felburjánzásának megakadályozásával – de hátrányos következményei is vannak. Az állam beavatkozása ugyanis hasonlíthatatlanul nagyobb az ő életében, mint a többinél s így éppen az állami gyámkodás miatt, kevesebb tere van a szabad fejlődésre. Ezt azonban Pufendorf nem vette észre, annyira meg volt győződve – mint később II. József is, – hogy az állam szerepe csak előnyös, csak áldást hozó lehet.

Ezek szerint Pufendorf tolerancia-rendszerét három tényező határozza meg: a lelkiismereti szabadság elve, amely a protestáns individualizmusban gyökerezett, az államraison, amely a politikai gondolkozás évszázados fejlődése során alakult ki és Luther tanítása, amely a keresztény uralkodó kötelességévé tette az igaz hit védelmét a hamis tanok elnyomása árán. Mindhárom elem történeti fejlődés eredménye és összehasonlításuk térhez s időhöz kötött. Másol, mint a lutheri protestantizmus német területén ez a tolerancia ki sem alakulhatott volna. Megfogalmazója határozott és reális céloktól vezette magát. Bár Pufendorf tanainak a tolerancia eszméjének fejlődésében is van kétségtelen jelentőségük – tagadhatatlanul fontos ugyanis, hogy a vallásegység erkölcsi és politikai szükségességének elvét elejtették – igazi súlyuk mégis abban a történeti szerepükben nyilvánult meg, hogy megadták a porosz állam valláspolitikájának az elméleti alátámasztást.

Ha azonban Pufendorf felfogása csak korának viszonyai alapján érthető meg, igazságtalanság volna értékelés céljából összemérni az angol tolerancia-gondolatokkal. Ezek ugyanis szintén a maguk országának egészen sajátos viszonyai között fejlődtek ki, megfogalmazzák az ottani állapotok rendezésére törekedtek s így gyökeresen mások lévén az adottságok, el is kellett térniük a német felfogástól. Lockenál tehát nem érvényesül az állam gyámkodása, mert Angliában a kulturális élet fejlesztését nem is várták az állami beavatkozástól, lévén ott ismeretlen az államnak a vallással Luther

⁶⁴ Lezius i. m. 96., 94. l.

szellemében való összeforrása. Viszont amit Pufendorf elhanyagol, sőt megakadályozni törekszik, az, t. i. a különböző vallási meggyőződésűek önálló egyházi szervezetbe való tömörülése, Locke gondolatának középpontjában van. Az ő és Anglia nonkonformistái szemében ennek a szabadságnak a biztosítása volt a fontos s tanítása e követelés igazolását jelentette. De ugyanakkor, midőn toleranciát és a szabad egyházszervezkedést követelte azok számára, akiket Pufendorf szektáriusoknak tartott, Locke a katolikusok megtűréséről hallani sem akar. Szerinte ezek, mint a pápa alattvalói, külföldiek s így államellenességük kétségtelen lévén, a toleranciára érdemtelenek.⁶⁵ Ez alapvető különbségek, amelyek mind a reális helyzetből adódtak, arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a tolerancia-rendszereket, ha igazságosak akarunk lenni, nemcsak az eszme abszolút szempontjai, hanem történeti jelentőségük szerint is kell értékelnünk.

Pufendorf tolerancia-gondolatának, bármily szűkkörű is volt az, a mi szemünkben megkülönböztetett fontosságot kölcsönöz az a szerep, amelyet történelmünkben nyert el. A gondolat, kiszakadva a XVII. század végének történeti talajából, ideális eszmévé finomult, hogy mint reális tényező, II. Józsefen keresztül nagy feladatot oldjon meg a Habsburg-monarchiában. Nem véletlen, hogy II. József éppen vele ismerkedett meg. Megértését a német jelleg, a kultúrállam fogalmának az előtérbe helyezése éppen úgy könnyűvé tette, mint alkalmazását. A Habsburg uralkodók sajátos elzárkózása a XVIII. században mindattól, ami akkor – egyházi téren – modernnek lett volna nevezhető és merev ragaszkodásuk a barokk szellem déli formáihoz olyan állapotban örízte meg birodalmukat, amilyenek azt még Pufendorf is látta. Mérsékelt felfogása így, az anachronisztikus viszonyok közt, még mindig időszerű volt és nagyszabású, sőt felforgató reformtevékenység megindítója lehetett. Az evangélikus Pufendorf könyve, megjelenésekor, Bécsben csak visszautasításra számíthatott⁶⁶ és hatástalan maradt. Száz évvel később azonban tanítása uralkodó lett, az eszme erejének, elfojthatatlanságának bizonyosságául.

Bármily fontos volt magyar szempontból is, hiszen a nagy változást a magyar protestantizmus életében szintén II. József politikája jelentette, szerepet nálunk csak azért

⁶⁵ U. a. 28. skk. 1.

⁶⁶ „Liber summe periculosus”, írta egy ismeretlen, egykorú kéz a „De habitu”-nak a budapesti Egyetemi Könyvtárban levő példányára (Bd. 107. Bréma, 1692.), amely valószínűleg valamelyik egyházi könyvtárból került ide s ezt az ítéletet bizonyára minden ellenreformációs gondolkozású katolikus osztotta.

játszhatott, mert az a tolerancia-rendszer, amely a XVIII. század legelején nálunk kialakult, erőszakkal elfojtatván, az idegen kezdeményezésre nemcsak tér nyílt, hanem arra, sajnos, szükség is volt. Sajnálatosnak kell ugyanis neveznünk, hogy az a rendszer nem maradhatott fenn, amelyet a magyarság, mint az ő állapotához legjobban illőt, II. Rákóczi Ferenc korában kifejlesztett. Ez magyar jellegű volt s mint a magyarság erőfeszítéseinek eredménye, alkalmas arra, hogy hatásaival társadalmunkban a kulturális önállóság tudatát erősítse. Erre predesztinálta határozott ellentéte a bécsi, barokk felfogással. Nem tört ugyanis arra, hogy a katolikus vallást egyeduralkodóvá tegye s így az erőszak minden eszközének alkalmazásával az ellenreformációt diadalra juttassa. E helyett, az állam békéje érdekében, elfogadta a tényleges állapotokat, vitás esetekben a templomot a számbelileg többségben lévő felekezetnek ítélte, de ugyanakkor a vallási kisebbségnek minden faluban megengedte a templom- és iskolaépítést, pap- és tanítótartást. Tehát a kialakult három történeti egyház – katolikus, református és evangélikus, amelyekhez Erdélyben még az unitárius járult – az állam védelmére egyformán számíthat, annak erejét egyikük a többi kárára nem igényelheti.⁶⁷ De nagy és igen lényeges az eltérés Pufendorf rendszerétől is. Amíg e szerint a béke, bármennyire is szükséges az, nem kívánhatja meg azt az áldozatot, hogy minden vallás egyenlő értékűnek tekintessék,⁶⁸ hanem feltétlenül kell lennie egy államegyháznak és uralkodó vallásnak, amelyhez képest a többi csak toleráltatik hasznossági megfontolásból, addig Rákóczi Magyarországon az egyházak egymással egyenrangú vallási közösségeknek számítottak. Ezen felül Magyarországon minden egyház, függetlenül az államtól, szabadon szervezkedhetett. Vagyis az állam nem abszorbeálta az egyházakat, hanem ezek, mint önálló életre képes alakulatok, akadálytalanul fejlődhetek. Világos bizonyítéka ennek az evangélikusok 1707-i rózsahegyzi zsinata. Noha itt nemcsak egyházszerkezeti ügyekben hoztak igen fontos reformokat, hanem részben a pietista törekvésekkel kapcsolatban, az egyház belső életére s az istentisztelet rendjére vonatkozólag is, az „egyetemes nemzeti zsinat” tárgyalásába az államhatalom egyáltalán nem szült bele. Határozatait is a jelenlévők maguk foglalták írásba, a nélkül, hogy megerősítés végett be kellett volna azokat mutatniok.

⁶⁷ Részletesebben szoltam ezekről a kérdésekről ily című dolgozataimban. A Rákóczi-kor társadalma. (Lukinich I.: Rákóczi Emlékkönyv. Bp., 1935. II. 56. skk. 1.). Magyar renaissance, magyar barokk. Budapesti Szemle. 241. és 242. k. (1936.)

⁶⁸ Lezius i. m. 104. l.

Az államnak mindössze annyi szerep jutott, hogy a zsinatot összehívó előkelők kikérték a fejedelem engedélyét, aminek megtagadására Rákóczi nem érezte magát jogosultnak, noha – Bercsényihez intézett levelei szerint – meglehetősen bizalmatlan volt a tárgyalások iránt.⁶⁹

A magyar tolerancia-rendszer gyökeresen más volt tehát, mint Pufendorfé. Inkább az angol gondolatokkal mutat hasonlóságot. Legalább azt a meggyőződést, hogy minden egyháznak szabadon kell fejlődnie, állami beavatkozástól mentesen, Locke éppen úgy hirdette,⁷⁰ mint maga az angol közvélemény is vallotta, amidőn ennek megfelelő állapotok megteremtésére törekedett. Lényegében azonban egészen sajátos rendszer volt az, amely nálunk a történeti fejlődés során kialakult s a nyugati művelődési elemeket itt, az egyházi élet területén is, a különleges magyar viszonyokhoz asszimilálta. Ahhoz nem férhet kétség, hogy inkább megfelelt a magyarság egyéniségének, mint II. József német jellegű toleranciája, etikailag pedig messze fölötte állott annak a brutális elméletnek, amely a XVIII. században győzedelmeskedő bécsi egyházpolitikának az alapját jelentette. Hiába volt azonban oly modern jellegű, hogy bátran állíthatjuk a XVII. század végi angol és hollandi kezdeményezések mellé, éppen úgy, mint a nagy választó egyházpolitikájához, el kellett tűnnie az erőszak s az idegen érdekű politika hatása alatt, amely magukat a protestánsokat is loyális alattvalókká változtatta.⁷¹

Amidőn II. József uralkodása alatt érvényesülni kezdtek Pufendorf gondolatai, már a magyar protestánsok sem emlékeztek arra, hogy háromnegyed század előtt egy rendszer merült el, semmivel sem értéktelebb, mint az, amelytől most az oly hön remélt változást várják. A magyar élet közben annyira elveszítette sajátosan jellegzetes vonásait, hogy a tisztán német eredetű és szellemű egyházpolitika életbeléptetése is oly nagy tettetnek számított, amelytől a nyugodt társadalmi fejlődés útjából nagy akadály eltávolítását lehetett várni.

⁶⁹ Zsilinszky M.: Egy forradalmi zsinat története. Bp., 1889. 32. skk. I.

⁷⁰ Lezius i. m. 110. l.

⁷¹ Révész I.: A „kálvinista Róma”. (Két elnevezés története.) Theológiai Tanulmányok. 35. sz. Debrecen, 1934. 28. l.